

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIIY VA O‘RTA MAXSUS TA‘LIM VAZIRLIGI**

TOSHKENT MOLIYA INSTITUTI

MOLIYA-IQTISOD FAKULTETI

“MOLIYA” KAFEDRASI

ISMOILOV KAMOLIDDIN DILSHODOVICH

**«IQTISODIYOTNI MODERNIZATSIYALASH SHAROITIDA
DAVLAT BUDJETI SOLIQLI DAROMADLARINI
SHAKLLANTIRISHNING DOLZARB MUAMMOLARI»**

5230600 -“Moliya”- taʼlim yoʻnalishi boʻyicha bakalavr darajasini olish uchun
yozilgan

BITIRUV MALAKAVIY ISHI

«HIMOYAGA RUXSAT ETILDI»

«Moliya» kafedrası mudiri

_____ i.f.n., dots. O. Komolov

« ____ » _____ 2015 y.

Ilmiy rahbar: _____ k.oʻq.Sherov S.

TOSHKENT - 2015

MUNDARIJA

KIRISH.....	3
I BOB. DAVLAT BUDJETI DAROMADLARINI SHAKLLANISHI- NING NAZARIY, TASHKILIIY-HUQUQIY ASOSLARI	6
1.1. Davlat byudjeti daromadlarini shakllanishining nazariy jihatlarini..	6
1.2. Davlat budjeti daromadlarini shakllanishida soliqlarning nazariy- huquqiy asoslari.....	11
I bob bo'yicha xulosa.....	22
II BOB. DAVLAT BUDJETI DAROMADLARI SHAKLLANISHI VA UNGA TA'SIR ETUVCHI OMILLAR TAHLILI	23
2.1. Davlat budjeti daromadlarining shakllanishining amaliyoti tahlili	23
2.2. Davlat budjeti daromadlarida soliqlarning tutgan o'rni tahlili.....	33
II bob bo'yicha xulosa.....	40
III BOB. IQTISODIYOTNI MODERNIZATSIYALASH SHAROITIDA DAVLAT BUDJETI SOLIQLI DAROMADLARI BARQARORLIGINI TA'MINLASH MASALALARI.....	42
3.1. Davlat byudjeti solikli daromadlarining shakllanishini samarali tashkil qilish yo'nalishlari.....	42
3.2. Samarali soliq siyosati natijasida budjet daromadlarini oshirish yo'nalishlari.....	47
III bob bo'yicha xulosa.....	55
Xulosa.....	57
Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.....	59

KIRISH

Bitiruv malakaviy ishi mavzusining dolzarbligi. Bugungi kunda mamlakatimizda olib borilayotgan iqtisodiy islohotlar o'z natijasini bermoqda. Birgina soliqlar misolida bu islohotlarni ko'radigan bo'lsak, prezidentimiz I.A.Karimovning quyidagi bildirgan fikrlariga e'tiborimizni qaratishimiz maqsadga muvofiq: "Aytish kerakki, bunday iqtisodiy o'sish ko'p jihatdan iqtisodiyotda soliq yukini pasaytirishga qaratilgan va izchil amalga oshirilayotgan siyosat bilan bog'liq. Jumladan, "2012 yilda soliq yukini kamaytirish siyosati davom ettirildi. Kichik korxona va mikrofirmalar uchun yagona soliq to'lovi stavkalari 6 foizdan 5 foizga tushirilgani, yakka tartibdagi tadbirkorlar uchun belgilangan soliq stavkasi esa sezilarli tarzda, ya'ni o'rtacha ikki barobar kamaytirilgani buni yaqqol tasdiqlaydi¹" va "O'tgan yili soliq yuki 20,5 foizdan 20 foizga, daromad solig'i stavkasi esa 9 foizdan 8 foizga kamaytirilgan bo'lsada, davlat budjeti yalpi ichki mahsulotga nisbatan 0,2 foiz profitsit bilan bajarildi.²", - deya ta'kidladilar.

Davlatimiz xazinasini moliyaviy resurslar bilan to'ldiruvchi asosiy manba soliq bo'lgani sababli, u jamiyatimiz oldida turgan muhim ijtimoiy, iqtisodiy, ma'naviy, ma'rifiy va boshqa ko'pgina vazifalarni amalga oshirish uchun zarur bo'lgan miqdordagi pul mablag'i bilan ta'minlanishi lozim. Soliqlar davlat budjetini to'ldiruvchi asosiy elementlardan biri bo'lib hisoblanadi. Shuning uchun soliqlarga davlat budjetining daromad qismini shakllantiruvchi, eng muhim bo'lgan umumdavlat vazifalarini hal etish uchun zarur miqdordagi mablag'ni jamlantiruvchi dastak sifatida qarash lozimdir.

Davlatning ijtimoiy – iqtisodiy vazifalarini o'z vaqtida to'liq va ijobiy hal etish ma'lum moliyaviy asosni talab etadiki, aynan ushbu asosning markaziy bo'g'inini davlat budjeti daromadlari tashkil etadi. Davlat moliyasini sog'lomlashtirish davlat budjeti daromadlarining barqarorligini, ularni shakllantirish manbalari mukammal nisbatini va butligini ta'minlash O'zbekiston

¹ Karimov I.A. Bosh maqsadimiz – keng ko'lamli islohotlar va modernizatsiya yo'lini qat'iyat bilan davom ettirish. –T.: O'zbekiston. 2013. – 64 b.

² Karimov I.A. 2015 yilda iqtisodiyotimizda tub tarkibiy o'zgarishlarni amalga oshirish, modernizatsiya va diversifikatsiya jarayonlarini izchil davom ettirish hisobidan xususiy mulk va xususiy tadbirkorlikka keng yo'l ochib berish-ustivor vazifamizdir. Toshkent-"O'zbekiston"-2015y. 5-bet.

Respublikasida amalga oshirilayotgan institutsional isloxoatlarni hozirgi bosqichida yanada muhim ahamiyat kasb etmoqda. Bir vaqtning o'zida mamlakatimiz budjetining so'ngi yillaridagi ijobiy qoldig'i, ya'ni budjetning profitsit bilan yakunlanishiga qaramasdan, budjetni belgilangan miqdordagi daromadlar bilan ta'minlash masalasining juda katta qiyinchiliklar bilan hal etilayotganligini, davlatning ixtiyorida bo'lishi lozim bo'lgan moliyaviy resurslarning yetarli darajada emasligi uning o'z oldiga qo'ygan vazifalarini muvaffaqiyatli bajarishga o'zining salbiy ta'sirini ko'rsatmoqda.

O'zbekiston Respublikasi davlat budjeti daromadlarini shakllantirish tizimida qator muammolarning mavjudligini ham ta'kidlab o'tish joiz. Ulardan asosiylari sifatida quyidagilarni ajratib ko'rsatish mumkin:

- davlat budjeti solikli daromadlarining tarkibida egri soliqlardan tushumlarning nisbatan katta salmoqqa ega ekanligi;
- davlat budjeti daromadlarini aniq tasniflash mezonlari asosida shakllantirish amaliyotining mavjud emasligi va hokazolar.

Yuqoridagilardan kelib chiqib, davlat budjeti solikli daromadlarini shakllantirish muommolari hozirgi davrning dolzarb masalalaridan biri hisoblanadi.

Bitiruv malakaviy ishining maqsadi bo'lib, davlat budjeti solikli daromadlarini shakllantirish yuzasidan amaliy tavsiya va takliflar berish xisoblanadi.

Bitiruv malakaviy ishining vazifalari. Yuqoridagi maqsaddan kelib chiqqan xolda bitiruv malakaviy ishining oldigi qo'yilgan maqsadga erishish uchun quyidagi asosiy vazifalar belgilab olinidi:

- davlat budjeti solikli daromadlarini iqtisodiy mohiyati va ahamiyati;
- davlat budjeti solikli daromadlarini shakllantirishning tashkiliy – iqtisodiy va huquqiy asoslari;
- davlat budjeti solikli daromadlarini shakllantirishda holatini tahlili qilish;
- davlat budjeti solikli daromadlarini budjet tizimi bo'g'inlari o'rtasida taqsimlanishi;

- davlat budjeti daromadlarini oshirishdagi muammolar va ularni hal qilish imkoniyatlari;

- davlat budjeti solikli daromadlarini barqarorlashtirish yuzasidan amaliy tavsiya va takliflar tizimini ishlab chiqishdan iborat.

Bitiruv malakaviy ishining ob’ekti. O’zbekiston Respublikasi Moliya Vazirligi, Davlat Soliq Qo’mitasi va qator boshqa vazirliklarning davlat budjeti daromadlari tarkibi va uni takomillashtirish yunalishlari borasidagi faoliyati bitiruv malakaviy ishining ob’ekti xisoblanadi.

Bitiruv malakaviy ishining predmeti. Davlat budjeti solikli daromadlarini shakllantirish jarayonida yuzaga keladigan munosabatlar bitiruv malakaviy ishining predmeti bo’lib xisoblanadi.

Bitiruv malakaviy ishning nazariy-amaliy ahamiyati. Bitiruv malakaviy ishining nazariy-amaliy ahamiyati shundan iboratki, o’rganilgan va tahlil qilingan materiallar, bayon qilingan fikr-mulohazalar, xulosa va takliflardan iqtisodiyotni diversifikatsiyalash sharoitida davlat budjeti solikli daromadlarini takomillashtirish masalalarida nazariy-amaliy manba sifatida qo’llanilishi mumkin.

Bitiruv malakaviy ishining tarkibi. Bitiruv malakaviy ishi kirish, uchta bob, xulosalar xamda foydalanilgan adabiyotlar ruyxatidan iborat.

I BOB. DAVLAT BUDJETI DAROMADLARINI SHAKLLANISHINING NAZARIY, TASHKILIY-HUQUQIY ASOSLARI

1.1. Davlat budjeti daromadlarini shakllanishining nazariy jihatlar

Davlat budjetining daromadlari mamlakat yalpi ichki (milliy) mahsulotini taqsimlash va qayta taqsimlash umumiy jarayonining elementlaridan biri bo'lib, ular oraliq (tranzit) xarakterga ega. Ular yuridik va jismoniy shaxslarga tegishli bo'lgan daromadlar va jamg'armalarning bir qismini budjetga o'tkazilishi natijasida vujudga keladi. Budjet daromadlarining moddiy-buyumlashgan mazmunini davlatning ixtiyoriga borib tushgan pul mablag'lari tashkil etadi. Bu moliyaviy (budjet) kategoriyaning namoyon bo'lish shakli budjetga borib tushuvchi turli soliqlar, to'lovlar, yig'imlar, bojlar va ajratmalardan iborat.

Miqdoriy jihatdan davlat budjetining daromadlari yaratilgan (ishlab chiqarilgan) yalpi ichki (milliy) mahsulotda (milliy daromadda) davlatning ulushini ko'rsatadi. Ularning absolyut hajmi va salmog'i mamlakatning yalpi ichki (milliy) mahsuloti (milliy daromadi)ning umumiy hajmi, u yoki bu davrda davlatning oldida turgan siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy, mudofaa va boshqa vazifalar bilan belgilanadi. Ana shularga muvofiq davlat budjetida mablag'larni yig'ish miqdori va ularni undirishning shakl va metodlari aniqlanadi.

Budjet daromadlarini shakllantirish jarayonining quyidagi prinsiplarga asoslanishi maqsadga muvofiqdir:

- soliqlarning budjetga olinishi mamlakat milliy boyligi manbalarining tugashiga olib kelmasligi kerak;
- soliqlar ularni to'lovchilar o'rtasida teng taqsimlanmog'i lozim;
- soliqlarni ishlab chiqaruvchilarning aylanma fondlari haj-miga ta'sir ko'rsatmasligi;
- soliqlarning sof daromadga nisbatan hisoblanishi;
- davlat uchun soliqlarning undirilishi iloji boricha arzon-roq bo'lishi lozim;
- soliqlarning undirilish jarayoni xususiy sektorni siqib chiqarmasligi kerak;

– sub’ektlarning mustaqil faoliyat ko’rsatishiga sharoit yaratish. Ya’ni, sub’ektlarga tegishli bo’lgan mablag’larning bir qismini davlat budjetiga olinishi ularning mustaqil rivojlanishiga salbiy ta’sir ko’rsatmasligi kerak. Chegaradan o’tib ketilganda sub’ektlarning mustaqilligini yo’qotishiga, kasodga uchrash hollari-ning vujudga kelishiga, ichki rezervlarni qidirib topishga va ishlab chiqarishning o’sish sur’atlarini ta’minlashga intilish susaya-di, xufyona iqtisodiyotning rivojlanishi boshlanadi;

– sub’ektlarning xatti-harakati va intilishiga bog’liq bo’lmagan holda vujudga kelgan daromadlarning to’liq yoki qisman byud-jetga olinishi. Ma’lum bir xarajatlarni amalga oshirmasdan olingan barcha daromadlar davlatning ixtiyoriga o’tishi kerak. Bu prin-tsipning ta’siri ostiga sub’ektlar ma’muriyatining noto’g’ri, noqonuniy harakati (masalan, davlat standartlarini buzish va boshqa-lar) natijasida olingan daromadlar ham kiritilmog’i lozim;

– ishlab chiqarishni kengaytirish va boshqa maqsadlar uchun korxonaning rejalashtirilgan ehtiyojidan ortgan summalarni byud-jetga olish. Bu prinsip davlat budjeti daromadlarini davlat korxonalarining mablag’lari hisobidan tashkil etishda qo’llani-lishi mumkin. U davlat korxonalarining moliyaviy holatini tartibga soladi va bir vaqtning o’zida ijtimoiy ehtiyojlarni qondirishda davlatning manfaatlarini ta’minlaydi;

– budjet mexanizmining rag’batlantiruvchi ta’sirini ta’min-lash. Mablag’larni sub’ektlar ixtiyorida budjetga o’tkazilishi ular-ning samarali faoliyat ko’rsatishga rag’batlantirishi kerak. Bunda maqsad faqat davlat budjeti daromadlarini miqdoriy jihatdan ta’minlash emas, balki shu yo’l bilan korxonada faoliyat ko’rsatayot-gan mehnat jamoalarining manfaatlariga, ular faoliyatining si-fat ko’rsatkichlariga to’lovlarning ta’sirchanligini kuchaytirishdir;

– budjet daromadlarini shakllantirishda ulushli ishtirok etish. Bu prinsip budjet daromadlarini aholi mablag’lari hisobidan shakllantirishda qo’llanilib, uning natijasida aholi daro-madlari darajasiga bog’liq ravishda bir qismi budjetga o’tkaziladi.

Budjet daromadlarini shakllantirish prinsiplari³

Davlat budjetining daromadlari o'zlarining manbalari, ijtimoiy-iqtisodiy xarakteri, mulkchilik shakli, soliq va to'lovlarning turi, mablag'larning tushish shakli va ularni budjetga undirish metodlariga muvofiq klassifikatsiya qilinishi mumkin.

Davlat budjetining daromadlari o'z manbalariga ko'ra quyidagi guruhlariga bo'linadi:

- solikli daromadlar;
- soliqsiz daromadlar;
- tiklanmaydigan (qaytarilmaydigan) tarzda o'tkaziladigan pul mablag'lari.

³ Malikov T. S., Vahobov D.R. Moliya: chizmalarda. O'quv qo'llanma. – T.: "IQTISOD-MOLIYA", 2010. – 660 bet.

Budjetning solikli daromadlari tarkibi mamlakat soliq qonunchiligiga muvofiq umumdavlat soliqlari va yig'implari, mahalliy soliqlar va yig'implar, bojxona bojlari, boj yig'implari va boshqa boj to'lovlari, davlat boji, penya va jarimalardan iborat.

Soliqsiz daromadlar tarkibiga quyidagilar kiradi:

- davlat mulkidan foydalanish tufayli olingan daromadlar (soliqlar va yig'implar to'g'risidagi qonunchilikka muvofiq to'langan soliq va yig'implardan so'ng);
- budjet tashkilotlari tomonidan ko'rsatilgan to'lovli xizmatlardan kelgan daromadlar (soliqlar va yig'implar to'g'risidagi qonunchilikka muvofiq to'langan soliq va yig'implardan so'ng);
- fuqarolik-huquqiy, ma'muriy va jinoiy choralarni qo'llash natijasida olingan mablag'lar, jumladan, jarimalar, musodaralar, tovon to'lashlar va davlat sub'ektlariga etkazilgan zararlarni tiklash bo'yicha olingan mablag'lar hamda majburiy undirilgan boshqa mablag'lar;
- moliyaviy yordam ko'rinishidagi daromadlar (budjet ssudalari va budjet kreditlaridan tashqari);
- boshqa soliqsiz daromadlar.

Tushumlarning quyidagi ko'rinishlari ham budjet daromadlarining tarkibida hisobga olinishi mumkin:

- davlat mulkini vaqtinchalik foydalanishga berish natijasida ijara haqi yoki boshqa ko'rinishda olinadigan mablag'lar;
- kredit muassasalaridagi hisobvaraqlarda budjet mablag'larining qoldig'i bo'yicha foizlar ko'rinishida olinadigan mablag'lar;
- davlat mulkiga tegishli bo'lgan mol-mulkni garovga yoki ishonchli boshqaruvga berishdan olinadigan mablag'lar;
- qaytarish va haq olish asosida boshqa budjetlarga, xorijiy davlatlarga yoki boshqa yuridik shaxslarga berilgan budjet mablag'laridan foydalanganlik uchun haq;

- davlatga qisman tegishli bo'lgan xo'jalik jamiyatlari ustav kapitalining hissasiga yoki aktsiyalar bo'yicha dividendlarga to'g'ri keladigan foyda ko'rinishidagi daromadlar;

- davlat unitar korxonalari foydasining bir qismi (soliqlar va yig'implar to'g'risidagi qonunchilikka muvofiq to'langan soliq va yig'implardan so'ng);

- davlatga tegishli bo'lgan mol-mulkdan foydalanish natijasida olinadigan qonunchilikda ko'zda tutilgan boshqa daromadlar.

Budjetning daromadlar qismini to'ldirishning manbalaridan biri budjet tizimida boshqa darajada turgan dotatsiyalar, subventsiyalar va subsidiyalar yoki mablag'larni qaytarilmaslik va tikla-maslikning boshqa shakllarida olinadigan moliyaviy yordamdir. Bun-day moliyaviy yordamlar mablag'larni oluvchi budjetning daromad-larida o'z ifodasini topishi kerak. Jismoniy va yuridik shaxslardan, xalqaro tashkilotlar va xorijiy davlatlar hukumatlaridan qaytarilmaydigan yoki tiklanmaydigan shaklda o'tkazilayotgan mablag'lar ham budjetning shunday daromdlari tarkibiga kiradi.

O'zining ijtimoiy-iqtisodiy belgisiga ko'ra davlat budjetining daromdlari ikki guruhga bo'linishi mumkin:

- xo'jalik yurituvchi sub'ektlardan olinadigan daromadlar;
- aholidan tushumlar.

Mulkchilik shakliga ko'ra davlat budjetining daromdlari quyidagi ko'rinishlarda bo'lishi mumkin:

- nodavlat sektordan olinadigan daromadlar;
- davlat xo'jaliklaridan olinadigan daromadlar;
- aholidan olinadigan mablag'lar.

Budjet daromadlarining yuqorida sanab o'tilgan har bir guruhlari daromdlarning manbalari, to'lovlarning turlari va hokazo-lar bo'yicha kichik guruhlarga bo'linishi ham mumkin. Masalan, dav-lat xo'jaliklaridan olinadigan daromadlarga davlat korxona va tashkilotlarining to'lovlari, davlat mulkini sotishdan olinadi-gan daromadlar, davlat tashkilotlari tomonidan ko'rsatiladigan xizmatlardan olinadigan daromadlar kiradi. Aholidan budjetga kelib tushadigan

mablag'lar esa soliqlar va boshqa ixtiyoriy to'lov-lardan iborat bo'lishi mumkin. O'z navbatida, har bir kichik guruhlariga birlashtirilgan davlat budjetining daromadlari tushumlarning alohida turidan iborat. Masalan, davlat korxonalari tomonidan budjetga o'tkaziladigan daromadlarning tarkibiga qo'shilgan qiymat solig'i, aktsizlar, daromad (foyda) solig'i va boshqalar kiradi. Shuningdek, davlat mulkidan olinadigan daromadlar tar-kibi bojxona daromadlaridan, egasiz va musodara qilingan mol-mulkni, talab qilib olinmagan yuklar va pochta jo'natmalarini, meros huquqi bo'yicha davlatga o'tgan mol-mulklarni realizatsiya qilishdan olingan tushumlardan iborat. Davlat tashkilotlari va muassa-salari tomonidan ko'rsatilgan xizmatlar uchun olingan daromadlarga davlat avtomobil inspeksiylari tomonidan undiriladigan yig'imlar, tovar belgilarini qayd etganlik uchun yig'imlar, o'lchov asboblari davlat tekshiruvidan o'tkazilganligi uchun haq, sud va arbitraj organlari hamda notarial idoralari tomonidan aholiga ko'rsatilgan xizmatlar uchun olinadigan haq va boshqalar kiradi.

Davlat budjetining daromadlari majburiy yoki ixtiyoriy tarzda jalb qilinishi mumkin. Bunda daromadlarni majburiy shaklda jalb qilish hal qiluvchi rol o'ynaydi. Ixtiyoriy shakldagi to'lovlarga davlat obligatsiyalarini va pul-buyum lotereyalarini realizatsiya qilishdan olingan tushumlar kiradi. Davlat budjeti daromadlarini shakllantirishdagi majburiylik yuridik va jismoniy shaxslar tomonidan ma'lum bir mablag'lar belgilangan muddatlarda budjetga o'tkazilishi zarurligini anglatadi. U yoki bu to'lovni qonun tomonidan majburiy deb e'tirof etilishi to'lanmagan summalarining majburiy undirilishini ko'zda tutadi. Bu holat budjetning ijrosi uchun juda katta ahamiyatga ega bo'lib, mablag'larni to'liq va o'z vaqtida budjetga jalb etishga yo'naltirilgan.

Sub'ektlarning daromadlari Davlat budjeti ixtiyoriga ikki xil metodlarni qo'llab, olinishi mumkin:

- 1) solikli metodlar;
- 2) nosolikli metodlar⁴.

⁴ Malikov T. S., Haydarov N. H. Moliya: umumdavlat moliyasi. O'quv qo'llanma. – T.: "IQTISOD-MOLIYA", 2008.

Soliqli metodlar uchun mablag'larning davlat budjeti foydasiga aniq belgilangan miqdorlarda va oldindan o'rnatilgan mud-datlarda undirilishi xarakterlidir. Soliqlarning undirilishi mamlakat yalpi ichki (milliy) mahsuloti va milliy daromadining taqsimlanishi va qayta taqsimlanishi bilan bog'liq. Ular yordamida xo'jalik yurituvchi sub'ektlar va aholiga tegishli bo'lgan mablag'larning bir qismi davlat ixtiyoriga o'tkaziladi. Soliqlarning tarkibiga qo'shilgan qiymat solig'i, aksizlar, daromad (foyda) solig'i, er solig'i, mol-mulk solig'i va boshqa soliqlar kiradi.

Nosoliqli daromadlar davlatga tegishli bo'lgan korxona va tashkilotlardan olinadigan to'lovlardir.

Davlat mulkiga aylanadigan va qaytarishni talab etmaydigan mablag'lar ham davlat budjetining daromadlari bo'lishi mumkin. Biroq ayrim to'lovlar davlatning ixtiyoriga vaqtinchalik foyda-nish uchun o'tkazilishi ham mumkin. Bunday holda davlat olingan mablag'larni sarf etsada, u bu mablag'larni belgilangan muddatlarda va to'liq ravishda qaytarishga majbur. Ana shunday budjet da-romadlarining ko'rinishlaridan biri davlat obligatsiyalarini rea-lizatsiya qilishdan olingan tushumlar hisoblanadi. Davlat budjetining daromadlariga ular shartli ravishda, faqat shu yilning budjeti daromadlari nuqtai nazaridan kiritilishi mumkin.

Davlat budjeti daromadlarining deyarli barchasi sarflanish nuqtai nazaridan oldindan mo'ljallangan maqsadlarga ega emas. Ular umumiy fondga tushiriladi va odatdagi moliyalashtirish tartibida foydalaniladi. Budjet daromadlarining faqat ba'zi birlarigina oldindan belgilangan maqsadlar uchun mo'ljallangan. Ularning tarkibiga ijtimoiy sug'urta badallarini kiritish mumkin.

Soliqlar, to'lovlar, yig'imlar, bojlar va majburiy ajratmalarning alohida shakllari va turlarining yig'indisi davlat budjeti daromadlarining yagona tizimini shakllantiradi. Turli sub'ektlardan kelib tushadigan Davlat budjetining daromadlari umumdavlat ehtiyojlarini ta'minlab, bir-biri bilan o'zaro bog'langandir.

Davlat budjeti daromadlarining tarkibi va uning tuzilmasi doimiy emas. Ular mamlakat taraqqiyoti va davlatning oldidagi vazifalarning o'zgarishiga muvofiq ravishda o'zgarib boradi.

1.2. Davlat budjeti daromadlarini shakllanishida soliqlarning nazariy-huquqiy asoslari

Soliq tushunchasi iqtisodiy kategoriya sifatida bevosita davlatning paydo bo'lishi bilan bog'liqdir, ya'ni davlat o'zining vakolatiga kiruvchi vazifalarni bajarish uchun moliyaviy manba sifatida soliqlardan foydalanadi. Davlat faoliyatining barcha yo'nalishlarini mablag' bilan ta'minlashning asosiy manbalaridan biri va davlat ustuvorligini amalga oshirishning iqtisodiy vositasi soliqlardir. Soliqlar respublika va mahalliy budjetlar daromadini shakllantiradi, davlat ijtimoiy dasturlari uchun moliyaviy negiz yaratadi, soliq to'lovchilarning tadbirkorlik faoliyatini boshqaradi, ularning tabiiy resurslardan unumli foydalanishga bo'lgan intilishini rag'batlantiradi, aholining turmush darajasini tartibga solib turadi, imtiyozlar yordamida esa aholining kam ta'minlangan qatlamlarini ijtimoiy himoya qilishni tashkil etishga yordam beradi.

Respublikamizda milliy soliq tizimining rivojlanishini uchta asosiy bosqichga ajratib ko'rsatish mumkin.

Birinchi bosqichda (1991-1994 yillar) soliq tizimi xazina masalasini hal qilishga qaratilgan bo'lib, uning asosiy maqsadi budjetning ko'proq mutanosib bo'lishini ta'minlashdan iborat bo'ldi. Bu davrda soliqlarning ko'pligi bilan ham, uning yuqori stavkalari bilan ham, shuningdek soliq yukining soliqqa tortishning turli shakllari va soliq to'lovchilar toifalari o'rtasida notekis taqsimlanishi bilan karakterlanadi. Tabiiy xom-ashyo resurslari, mulkni soliqqa tortish nisbatan past bo'lgani holda soliq yukining asosiy og'irligi korxonalar daromadlariga tushdi. Shu davrda mavjud bo'lgan imtiyozlar, ularning ko'pligiga qaramay ishlab chiqarishni kengaytirish va tadbirkorlik faoliyatini rivojlantirishga jiddiy ahamiyatga ega bo'lmadi yoki soliq tizimi o'zining eng muhim vazifasi - ishlab chiqarish va tovar ishlab chiqaruvchilarni rag'batlantirish vazifasini amalda bajarmadi. Soliq tizimining qayta taqsimlash vazifasi ham etarli darajada samarali ishlamadi. Turli xil soliqlarni respublika va mahalliy soliqlarga ajratish, soliqlarni turli darajadagi budjetlarga birlashtirishning oqilona usuli shakllantirilmadi. Barcha

soliq tushumlarining katta miqdori respublika budjeti orqali taqsimlandi.

Ikkinchi bosqichda (1995-1999-yillar) u yanada barqarorlashdi, undan bozor iqtisodiyoti tamoyillariga javob bermaydigan soliq va to'lovlar chiqarib tashlandi. Bu borada O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 1994-yil 30-noyabrdagi 1014-sonli «O'zbekiston Respublikasida soliqlarning rag'batlantiruvchi ahamiyatini kuchaytirishning asosiy yo'nalishlari to'g'risida»gi Farmoni soliqlarning rag'batlantirish rolini oshirish, soliq imtiyozlarini kuchaytirish, xususiy sarmoyalarni kengaytirish, kichik va xususiy tadbirkorlikni jadal va ko'lamli rivojlantirish, soliq siyosati, uning soliqqa tortishning turli sub'ektlariga nisbatan qo'llanishdagi moslashuvchanligini amalga oshirishni taqozo etdi. Unda soliq tushumlarining tarkibiy o'zgarishlari, ya'ni daromad, qo'shilgan qiymat soliqlarining tushumi ulushini kamaytirish va ularni resurslari va mulk solig'i bo'yicha ko'paytirish tamoyili yaqqol ko'zga tashlandi.

O'zbekiston soliq tizimini rivojlantirishning ikkinchi bosqichi davomida soliq solishga doir mavjud qonun hujjatlari asosida O'zbekiston Respublikasining Soliq Kodeksi 1997-yil 24-aprelda O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi tomonidan qabul qilindi va 1998-yil 1-yanvardan amalga kiritildi.

Soliq Kodeksining qabul qilinishi har bir soha va tarmoqning xususiyatlarini hisobga olib soliq solish tizimini shakllantirish, rag'batlantiruvchi funktsiyasini kuchaytirish bilan soliq stavkalarini tabaqalashtirish, soliqlarning rolini oshirish va ularni bir xillashtirish imkonini berdi.

Ikkinchi bosqichda Respublikada kichik biznes va tadbirkorlikni rivojlantirishni rag'batlantirish uchun qulay «soliq iqlimi»ni yaratish maqsadida mamlakatimizda iqtisodiy islohotlar jarayonini me'yoriy-huquqiy ta'minlashni yanada takomillashtirishga alohida e'tibor berildi. Kichik tadbirkorlik sub'ektlari umumdavlat va mahalliy soliqlar hamda yig'implarning jami o'rniga budjetga yagona soliq to'lash imkoniyatiga ega bo'ldilar. Vazirlar Mahkamasining 15-apreldagi 159-son qarori bilan kichik korxonalar uchun soliq solishning soddalashtirilgan tizimini qo'llash tartibi tasdiqlandi.

1999-yildan boshlab qishloq xo'jalik tovar ishlab chiqaruvchilari yagona yer

solig'ini to'lay boshlashdi. U barcha amaldagi umumdavlat va mahalliy soliqlar hamda yig'implarning jamini to'lash o'rniga joriy etildi.

Soliq tizimini rivojlantirishning uchinchi bosqichi (2000-yildan boshlab) mamlakatimiz Prezidenti va hukumati tomonidan jamiyat hayotining barcha tomonlarini erkinlashtirish, iqtisodiy islohotlar yo'lidan olg'a borish vazifalari qo'yilgan.

O'zbekiston Respublikasi Qonunchilik palatasi tomonidan 2007-yil 23-noyabrda qabul qilingan, 2007-yil 30-noyabrda Senat tomonidan ma'qullanib, 2007-yil 25-dekabrda Prezident tomonidan tasdiqlangan O'zbekiston Respublikasining Soliq Kodeksining 2008-yil 1-yanvardan kuchga kiritilishi soliqlarni hisoblash va to'lash tartiblarini belgilab berdi.

Mamlakatimiz soliq tizimini takomillashtirish iqtisodiyotni barqarorlashtirishga va moliyaviy ahvolni mustahkamlashga dahldor qator muammolarni hal qilishda muhim ahamiyat kasb etadi. Iqtisodiyotni erkinlashtirish va modernizatsiyalash sharoitida soliqlar islohotlar jarayonining tarkibiy qismi, ichki harakatlantiruvchi omiliga aylandi. Shundan kelib chiqib, soliq tizimi o'ziga xos vazifani to'la darajada bajarishi islohotlar muvaffaqiyatini belgilaydi. O'zbekiston Respublikasi «Soliq Kodeksi»ni 2008-yil 1-yanvardan kuchga kiritilishi soliqlarni hisoblash va to'lash tartiblari belgilab berish bilan qonunchilikka kiritilayotgan o'zgartirishlar soliq yukini yanada kamaytirishga, tadbirkorlik sub'ektlarini soliqqa tortish tizimini soddalashtirish, vijdonli soliq to'lovchilarni, ularning xo'jalik faoliyatiga asossiz aralashishdan himoyalaniшни kuchaytirish, jinoiy va ma'muriy jazolarni erkinlashtirish, samarali soliq tizimi tamoyillarini yanada to'liq ro'yobga chiqarishga yo'naltirilgan.

Soliqlar deganda, muayyan miqdorlarda muntazam undiriladigan, qaytarib berilmaydigan va beg'araz xususiyatga ega bo'lgan, budjetga yo'naltiriladigan majburiy pul to'lovlari tushuniladi.

Boshqa majburiy to'lovlar deganda esa, davlat maqsadli jamg'armalariga majburiy pul to'lovlari, bojxona to'lovlari, shuningdek vakolatli organlar hamda mansabdor shaxslar tomonidan yuridik ahamiyatga molik harakatlarni

to'lovchilarga nisbatan amalga oshirish uchun, shu jumladan muayyan huquqlarni yoki litsenziyalar va boshqa ruxsat beruvchi hujjatlarni berish uchun to'lanishi lozim bo'lgan yig'imlar, davlat boji tushuniladi.

Soliq to'g'risidagi qonun hujjatlari quyidagi soliqqa tortish tamoyillariga asoslanadi:

– soliq solishning majburiyligi; soliq solishning aniqligi; soliq solishning adolatlilik; soliq tizimining yagonaligi; soliq to'g'risidagi qonun hujjatlarining oshkoraligi; soliq to'lovchining haqligi prezumptsiyasi tamoyili.

Soliq solishning majburiyligi tamoyili. Har bir shaxs belgilangan soliqlar va boshqa majburiy to'lovlarni to'lashi shart.

Soliq solishning aniqligi tamoyili. Soliqlar va boshqa majburiy to'lovlar aniq bo'lishi kerak. Soliq to'g'risidagi qonun hujjatlari har bir soliq to'lovchi qaysi soliqlar va boshqa majburiy to'lovlarni, qachon, qancha miqdorda hamda qay tartibda to'lashi kerakligini aniq biladigan tarzda ifodalangan bo'lishi kerak.

Soliq solishning adolatlilik tamoyili. Soliq solish umumiydir. Soliqlar va boshqa majburiy to'lovlar bo'yicha imtiyozlarni belgilash ijtimoiy adolat prinsiplariga mos bo'lishi kerak. Soliqlar va boshqa majburiy to'lovlar bo'yicha yakka tartibdagi xususiyatga ega bo'lgan imtiyozlar berilishiga yo'l qo'yilmaydi. Soliqlar va boshqa majburiy to'lovlar kamsitish xususiyatiga ega bo'lishi mumkin emas hamda ijtimoiy, irqiy, milliy, diniy va boshqa shu kabi mezonlardan kelib chiqqan holda qo'llanilishi mumkin emas.

Soliq tizimining yagonaligi tamoyili. Soliq tizimi O'zbekiston Respublikasining butun hududida barcha soliq to'lovchilarga nisbatan yagonadir.

O'zbekiston Respublikasining bojxona hududi doirasida tovarlarning (ishlarning, xizmatlarning) yoki moliyaviy mablag'larning erkin muomalada bo'lishini bevosita yoki bilvosita cheklab qo'yadigan soliqlar va boshqa majburiy to'lovlar belgilanishiga yo'l qo'yilmaydi.

Soliq to'g'risidagi qonun hujjatlarining oshkoraligi tamoyili. Soliq solish masalalarini tartibga soluvchi me'yoriy-huquqiy hujjatlar rasmiy nashrlarda e'lon qilinishi shart. Barchaning e'tibori uchun rasmiy e'lon qilinmagan me'yoriy-

huquqiy hujjatlar kuchga kiritilmagan hujjat sifatida huquqiy oqibatlarni keltirib chiqarmaydi va soliq sohasidagi munosabatlarni tartibga solishga, ulardagi ko'rsatmalar bajarilmaganligi uchun biron bir sanksiyani qo'llashga asos bo'lib xizmat qilishi mumkin emas.

Soliqlar bu iqtisodiy kategoriya bo'lib, ularning mohiyatini ochishda moliyaviy voqeliklarni, munosabatlarni chuqur, atroflicha o'rganish, soliqlar mohiyatini ochishda muhim ahamiyatga egadir.

Soliqlar - soliq oluvchi (davlat) bilan soliq to'lovchilar o'rtasida doimo takrorlanib turadigan iqtisodiy voqelikni bildiradi. Soliqlarni asosiy mohiyati, soliq oluvchi (davlat) bilan soliq to'lovchilar ob'ektiv ravishda pul munosabatlari harakatining oshirilishidadir. Bu pul munosabatlari harakati bir tomonlama soliq to'lovchilardan soliq oluvchi (davlat) tomon muomalada bo'ladi. Shuni alohida ta'kidlash joizki, soliqlar pul ifodasini to'liq o'zida ifoda etmaydi, balki u asosan, soliq ob'ektlari hisoblangan daromadlar, qiymatni taqsimlash va qayta taqsimlashda pul munosabatlarini ifodalovchi asosiy mexanizm hisoblanadi.

Soliqlar iqtisodiy kategoriya sifatida milliy daromadni taqsimlash va qayta taqsimlash jarayonida vujudga kelganligi va faoliyat ko'rsatganligi uchun ishlab chiqarish munosabatlarining ham bir qismidir. U moddiy va ijtimoiy mazmunga ega.

Soliqlarning moddiy mazmuni shundan iboratki, ular davlatning o'z funktsiyalarini bajarish uchun davlat tomonidan milliy daromad bir qismining davlat ixtiyoriga jalb (mobilizatsiya) qilinishidir.

Soliqlarning ijtimoiy mazmuni esa siyosiy hokimiyatning iqtisodiy munosabatlarga aralashuviga imkoniyat yaratib beradi.

Masalan hozirgi dunyo mamlakatlarining ko'pchiligida soliqlar davlat budjetining asosiy (70-90 foiz) daromadini tashkil etadi. Ikkinchi jahon urushidan keyingi soliq siyosati bu vaziyatni tubdan o'zgartira olmadi. Ob'ektiv va sub'ektiv holatlarning ta'siri ostida davlat faoliyatining keskin kengayishi natijasida soliqqa tortish yuqori darajaga etdi va u soliqlarning yalpi milliy mahsulot yoki yalpi milliy daromadga nisbati bilan karakterlanayapti.

Soliqlar milliy daromadni davlat tasarrufiga olishning eng muhim vositasiga aylangani sababli, ular makroiqtisodiyotni tartibga solishda borgan sari muhimroq rol o'ynamokdagi, YaMM umumiy hajmida soliq tushumlari salmog'ining ko'payishi buning ko'rsatkichi hisoblanadi.

Jamiyat ishlab chiqarish kuchlarining rivojlanishi, milliy boylikni o'sishi natijasida jamiyatning moliyaviy munosabatlari ham takomillashib boradi. Ijtimoiy ishlab chiqarish sub'ektlarining dastlabki daromadlari tovar ishlab chiqarishda, xizmatlar bajarishda vujudga keladi va ularning yig'indisi mamlakatning yalpi ichki maxsuloti (YaIM) tashkil qiladi. YaIM bu ishlab chiqarilgan barcha tovarlar va xizmatlarning bozor bahosidagi qiymatidan sarf qilingan hamma harajatlar chegirilib tashlangandan keyingi qolgan sof daromad. Boshqacha ma'noda YaIM mamlakatning barcha daromadlarining jamlangan moliyaviy salohiyatidir. YaIM tarkibiy qismi mehnat haqi va sotsial ta'minot ajratmalaridan iqtisodiyotning jami foydasidan, tovarlar va xizmatlar qiymatiga qo'shimcha ravishda undiriladigan soliqlar (Qo'shilgan qiymat solig'i, aksiz solig'i) va boshqa tabiiy resurslardan foydalanganlik uchun olinadigan soliqlardan iborat.

Shu o'rinda mamlakatimizda yalpi ichki maxsulotning o'sishida soliqlar, jumladan yagona soliq to'lovi ham o'zining hissasini qo'shmoqda desak xato qilmasak kerak. Shunki, mamlakatimizda soliq siyosati orqali kichik biznes va tadbirkorlarga umuman olganda yuridik shaxslarga nisbatan yaratilayotgan keng imkoniyatlar natijasida ularning moliyaviy faoliyatida keskin o'zgarishlar ro'y berib ularning yakuniy natijasi ular tomonidan ishlab chiqarilayotgan mahsulotlar jumladan, yalpi ichki mahsulotda o'z aksini topmoqda.

Agarda quyida keltirilgan 1-jadval ma'lumotlarini tahlil etadigan bo'lsak, keltirilgan ma'lumotlardan shuni ko'rish mumkinki, mamlakatimiz yalpi milliy mahsulot 2012-yili 8,2 foizga, 2012-yili 8,0 foizga, 2014-yili 8,1 foizga o'sganligini ko'rishimiz mumkin. Bunday o'sish ko'rsatkichlarini sanoat, qishloq xo'jaligi, kapital quyilmalar hajmida ham ko'rishimiz mumkin.

Soliqning asosiy yuridik belgisi – uni belgilashning bir tomonlamalik hususiyatidir; uning boshqa belgilari: soliq yakka tarzda xolisona, qaytarib bermaslik shartlari bilan undirib olinadi.

Soliqlarga professor T.S.Malikov o‘zining «Soliqlar va soliqqa tortishning dolzarb muammolari» monografiyasida quyidagicha ta’rif bergan: Soliqlar - qonunda belgilangan tartibdagi stavka bo‘yicha xo‘jalik yurituvchi sub’ektlardan va fuqarolardan davlat tomonidan davlat yoki mahalliy budjetga olinadigan majburiy to‘lovlar.⁵

Yuqorida soliqlarga berilgan ta’riflarni o‘rganib chiqib soliqlarga ta’rif berishga harakat qildik. Bizning fikrimizcha, soliqlar – yuridik va jismoniy shaxslardan qonunda belgilangan tartibda undiriladigan, mohiyati jihatidan soliq to‘lovchi bilan davlat o‘rtasidagi majburiy harakterga ega bo‘lgan pul munosabatlarini bildiruvchi, davlat yoki mahalliy (munitsipal) tuzilmalarni moliyaviy ta’minlash maqsadida begonalashtirish shaklida undiriladigan majburiy, yakka tartibdagi qaytarib berilmaydigan to‘lovdir.

1- jadval

O‘zbekiston Respublikasining asosiy makroiqtisodiy ko‘rsatkichlarining o‘zgarish dinamikasi⁶

№	Asosiy makroiqtisodiy ko‘rsatkichlar	2012-yil	2013-yil	2014-yil
1	Yalpi ichki mahsulot	108,2	108,0	108,1
2	Sanoat mahsulotlari ishlab chiqarish	108,6	108,4	108,3
3	Qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini ishlab chiqarish	105,8	106,0	106,9
4	Kapital qo‘yilmalar hajzmi	109,3	109,3	109,0
5	Chakana savdo hajmi	113,4	113,8	114,3

⁵ T.Malikov, «Soliqlar va soliqqa tortishning dolzarb masalalari», Toshkent-2002, 162-bet.

⁶ O‘zbekiston Respublikasi Statistika qo‘mitasi ma’lumotlari asosida tayyorlandi. www.stat.uz

Endi soliqlarning o‘ziga xos xususiyatlariga to‘xtalsak.

Soliqlarning o‘ziga xos belgilari mavjud bo‘lib, ularga:

- majburiylik
- xazinaga tushushlik
- qat’iyilik va doimiylik
- aniq soliq to‘lovchi uchun ekvivalentsizlik belgilari mavjud.

Birinchi belgi bu majburiylik. Ya’ni soliq va yig’imlar majburiy bo‘lib, bunda davlat soliq to‘lovchining bir qism daromadini majburiy to‘lov sifatida budjetga olib qo‘yadi. Ushbu majburiylik O‘zbekiston Respublikasining soliq kodeksi tamoyiliga asosan amalga oshiriladi.

Ikkinchi belgi bu soliqlarning davlat mulkiga aylanishidir. Ya’ni soliqlar albatta xazinaga – davlat budjetiga va boshqa davlat pul fondlariga tushadi.

Soliqlarning uchunchi belgisi, bu qat’iy belgilanganligi va doimiy harakatda bo‘lishidir. Ya’ni soliqlarni ilmiy asosi qancha chuqur bo‘lsa, soliqlar shuncha qat’iy va uzoq yillar o‘zgarmasdan harakat qiladi.

To‘rtinchi belgi bu soliqlarni ekvivalentsizligidir. Bu erda shuni tushunish kerakki to‘langan soliqlar mamlakat miqyosida hammaga bir xil miqdorda qaytib keladi, lekin davlatga to‘langan soliq summasi to‘lovchining shaxsan o‘ziga to‘liq qaytib kelmaydi. Masalan, soliq to‘lovchi bu yili davlatning sog‘liqni saqlash va maorif xizmatlaridan hech foydalanmagan bo‘lishi mumkin, lekin bozor iqtisodiyoti sharoitida hamma soliq to‘lovchilarning to‘lagan soliqlari davlatning ularga ko‘rsatgan xilma-xil xizmatlari (mudofaa, xavfsizlikni ta’minlash, tartib-intizomni ta’minlash va boshqa ijtimoiy-zaruriy xizmatlar) orqali o‘zlariga qaytib keladi.

Soliq nazariyasining mumtoz asoschilari soliq yig’imlarini amalga oshirishda tenglik, aniqlik, qulaylik, adolatliylk, o‘zgaruvchanlik, bir martaliylik va faoliyat imkoniyatlari tamoyillari ustivorligida qonun va qoyida normalarini belgilash zarurligiga alohida e’tibor berishgan. Bu tamoyillarning umumlashtirilgan ifodasini quyidagicha ta’riflash mumkin:

Davlat soliqlarni xo‘jalik sub’ektlari faoliyati natijasida yaratilgan yangi qo‘shimcha yalpi mahsulotning milliy daromad sifatida shakllangan mablag‘ining ya‘ni daromadning bir qismini to‘lov ko‘rinishida undiradi.

O‘zbekiston Respublikasi soliqlari ham, erkin bozor iqtisodiy munosabatlariga bosqichma-bosqich o‘tish tamoyillari bilan soliqqa tortishning yuqoridagi mumtoz tamoyillari asosida qabul qilingan Oliy Majlis qarori asosida joriy etilgan. Umumdavlat va mahalliy soliqlar shaklida amalga kiritilgan soliqlar va yig‘imlarning asosiy to‘lov manbai ularning soliqqa tortiladigan ob’ektlarining turlaridan qat’iy nazar xo‘jalik sub’ektlari faoliyatining natijasi bo‘lmish yalpi ishlab chiqarilgan mahsulot xisoblanadi. Iqtisodiyot nazariyasi tushunchasida bu hosila yalpi ichki mahsulot mazmunida yuritiladi va YaIM so‘z birikmasi shaklida ifodalash rasmiy xujjatlarda qo‘llaniladi.

I bob bo‘yicha xulosa

Bugungi kunda davlat budjetining daromadlari o‘z manbalariga ko‘ra quyidagi guruhlarga bo‘linadi:

- soliqli daromadlar;
- soliqsiz daromadlar;
- tiklanmaydigan (qaytarilmaydigan) tarzda o‘tkaziladigan pul mablag‘lari.

Sub’ektlarning daromadlari davlat budjeti ixtiyoriga ikki xil metodlarni qo‘llab, olinishi mumkin:

- soliqli metodlar;
- nosoliqli metodlar.

Soliqli metodlar uchun mablag‘larning davlat budjeti foydasiga aniq belgilangan miqdorlarda va oldindan o‘rnatilgan muddatlarda undirilishi xarakterlidir. Soliqlarning undirilishi mamlakat yalpi ichki (milliy) mahsuloti va milliy daromadining taqsimlanishi va qayta taqsimlanishi bilan bog‘liq. Ular yordamida xo‘jalik yurituvchi sub’ektlar va aholiga tegishli bo‘lgan mablag‘larning bir qismi davlat ixtiyoriga o‘tkaziladi. Soliqlarning tarkibiga

qo'shilgan qiymat solig'i, aktsizlar, daromad (foyda) solig'i, er solig'i, mol-mulk solig'i va boshqa soliqlar kiradi.

Bitiruv malakaviy ishimizning mazkur paragrafi yakunida quyidagilarni xulosa qilib aytishimiz mumkin:

- yalpi ichki mahsulot muayyan qismining majburiy to'lov ko'rinishida davlat tomonidan jamiyat foydasiga olinishi soliq mohiyatini tashkil etadi.

- Davlatning ijtimoiy, harbiy, huquqni muhofaza qilish, ma'naviy, fundamental ilm-fanni rivojlantirish funktsiyalarini bajarish uchun lozim bo'lgan pul daromadlarini shakllanishi bilan bog'lik bo'lgan moliyaviy munosabatlarning majmuasi soliqlarning iqtisodiy mohiyati bilan uyg'unlashib ketadi.

- Soliqlar iqtisodiy munosabatlar tarkibidagi eng asosiy moliyaviy munosabatlar tarmog'i bo'lib iqtisodiy – ijtimoiy taraqqiyotning moddiy negizini tashkil etib, jamiyat rivojining moddiy manbai sifatida ijtimoiy ob'ektiv zaruriyatdir.

II BOB. DAVLAT BUDJETI DAROMADLARI SHAKLLANISHI VA UNGA TA'SIR ETUVCHI OMILLAR TAHLILI

2.1. Davlat budjeti daromad larining shakllanishining amaliyoti tahlili

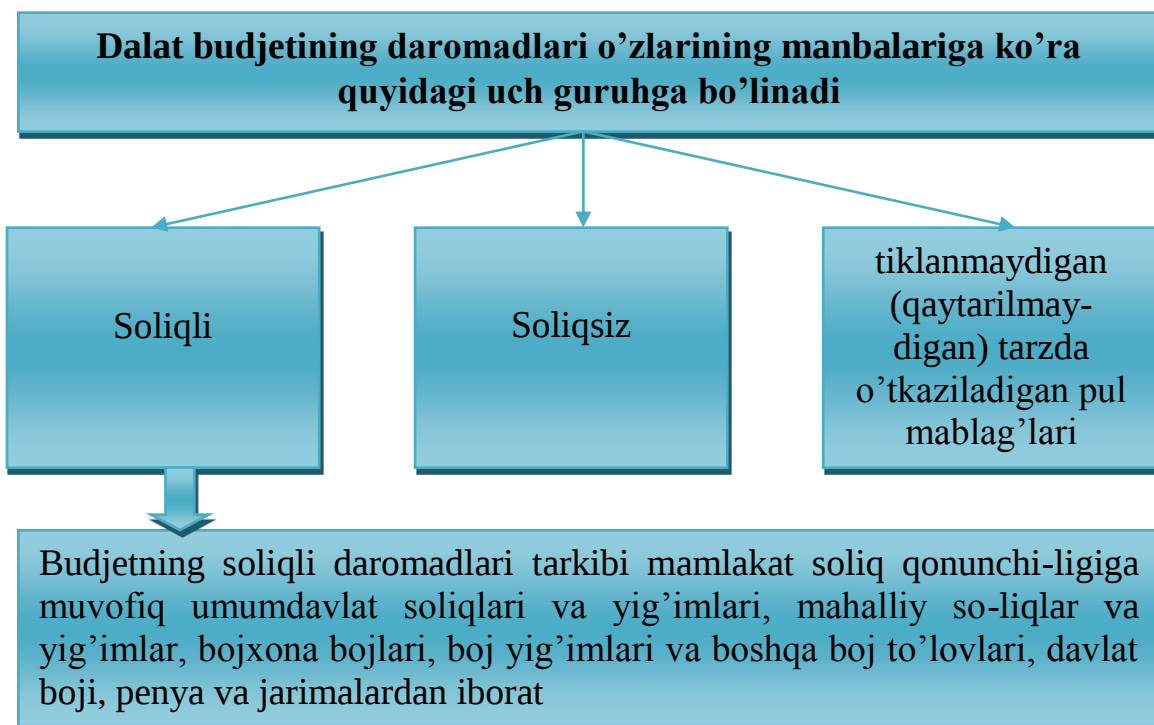
Davlat budjetining daromadlari o'zlarining manbalari, ijtimoiy-iqtisodiy xarakteri, mulkchilik shakli, soliq va to'lovlarning turi, mablag'larning tushish shakli va ularni budjetga undirish metodlariga muvofiq klassifikatsiya qilinishi mumkin.

Eng avvalo, Davlat budjetining daromadlari o'zlarining manbalariga ko'ra quyidagi uch guruhga bo'linadi:

- solikli daromadlar;
- soliqsiz daromadlar;
- tiklanmaydigan (qaytarilmaydigan) tarzda o'tkaziladigan pul mablag'lari.

2-rasm

Davlat budjeti daromadlari manbalariga ko'ra bo'linishi⁷

⁷ Malikov T.S., Haydarov N.H. Davlat budjeti. O'quv qo'llanma / Toshkent Moliya instituti. – T.: "IQTISOD-MOLIYA", 2007

Budjetning daromadlar qismini to'ldirishning manbalaridan biri budjet tizimida boshqa darajada turgan budjetdan dotatsiyalar, subventsiyalar va subsidiyalar yoki mablag'larni qaytarilmaslik va tiklamaslikning boshqa shakllarida olinadigan moliyaviy yordamdir. Bunday moliyaviy yordamlar mablag'larni oluvchi budjetning daromadlarida o'z ifodasini topishi kerak. Jismoniy va yuridik shaxslardan, xalqaro tashkilotlar va xorijiy davlatlar hukumatlaridan qaytarilmaydigan yoki tiklanmaydigan shaklda o'tkazilayotgan mablag'lar ham budjetning shunday daromadlari tarkibiga kiradi.

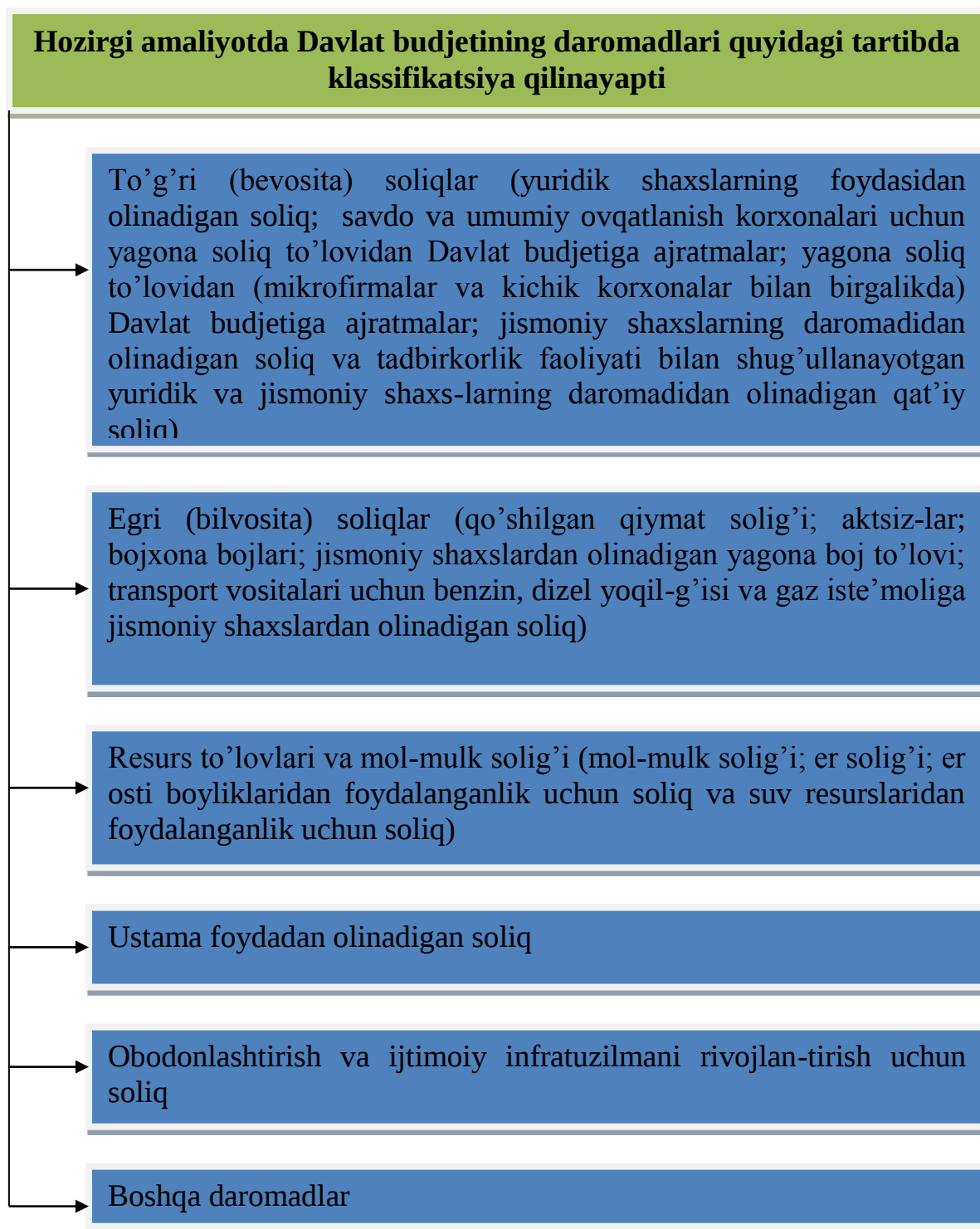
Hozirgi amaliyotda Davlat budjetining daromadlari quyidagi tartibda klassifikatsiya qilinayapti:

1. To'g'ri (bevosita) soliqlar.
2. Egri (bilvosita) soliqlar.
3. Resurs to'lovlari va mol-mulk solig'i.
4. Ustama foydadan olinadigan soliq.
5. Obodonlashtirish va ijtimoiy infratuzilmani rivojlantirish uchun soliq.
6. Boshqa daromadlar.

Milliy iqtisodiyotda qo'llanilayotgan Davlat budjeti daromadlari tizimining samaradorligi mablag'larning budjetga tushumini tashkil etishga bevosita bog'liq. Bu narsa o'z ichiga quyidagilarni oladi:

- budjetga tegishli bo'lgan daromadlarni (soliqlar, to'lovlar, bojlar;
- ajratmalar va boshqalar) huquqiy jihatdan rasmiylashtirish;
- mablag'lar tushumining hajmi va muddatlarini aniqlash tartibi;
- daromadlarni (to'lovlarni) budjetga o'tkazish tartibi;
- budjetga daromadlarni to'lovchilarni hisobga olish;
- budjetga daromadlarni to'lovchilarning javobgarligi;
- budjetga daromadlarni o'z vaqtida va to'liq o'tkazilishini ta'minlashga yo'naltirilgan chora-tadbirlar tizimi;
- budjetga daromadlarni undirishda soliq organlarining huquq va majburiyatlari.

Davlat budjeti daromadlari klassifikatsiyasi⁸

Yuqorida soliqlarga berilgan ta'riflarni o'rganib chiqib soliqlarga ta'rif berishga harakat qildik. Bizning fikrimizcha, soliqlar – yuridik va jismoniy

⁸ Malikov T.S., Haydarov N.H. Davlat budjeti. O'quv qo'llanma / Toshkent Moliya instituti. – T.: "IQTISOD-MOLIYA", 2007.

shaxslardan qonunda belgilangan tartibda undiriladigan, mohiyati jihatidan soliq to'lovchi bilan davlat o'rtasidagi majburiy harakterga ega bo'lgan pul munosabatlarini bildiruvchi, davlat yoki mahalliy (munitsipal) tuzilmalarni moliyaviy ta'minlash maqsadida begonalashtirish shaklida undiriladigan majburiy, yakka tartibdagi qaytarib berilmaydigan to'lovdir.

Soliqlar mohiyatini yanada chuqurroq o'rganish uchun ularni bevosita (to'g'ri) va bilvosita (egri) soliqlarga bo'lib o'rganish zarur. Chunki soliqlar davlat budjeti daromadini shakllantirishdagi iqtisodiy mohiyatiga qarab aniq soliqqa tortiladigan ob'ektlardan olinadigan va soliq to'lovchilarning faoliyati natijasida hosil qilingan qo'shimcha qiymat ya'ni foydadan undiriladigan xo'jalik sub'ektlarining moliyaviy xo'jalik faoliyatiga bevosita ta'sir ko'rsatuvchi (to'g'ri) soliqlarga va mahsulotlar, ishlar va xizmatlar qiymatidan oborot stavkasi sifatida iste'molchi hisobidan undiriladigan bilvosita (egri) soliqlar turkumiga bo'lingan.

Bevosita soliqlar, o'z navbatida real va shaxsiy bevosita soliqlarga bo'linishi mumkin. Bevosita real soliqlar deganda shunday soliqlar tushuniladiki, ular mol-mulk yoki daromadlarning turli xillariga solinadi hamda ob'ektning haqiqatda keltiradigan daromadini hisobga olmasdan, uni taxminiy baholash asosida o'ndiriladi. Hozirgi vaqtda real soliqlarning roli katta emas. Bevosita soliqlarga, masalan, yuridik shaxslarning daromad (foyda) solig'i, jismoniy shaxslarning daromad solig'i, savdo va umumiy ovqatlanish korxonalarining yalpi daromad solig'i, yer solig'i, mol-mulk solig'i va boshqa soliqlar kiradi.

Bevosita real soliqlar o'rnini borgan sari bevosita shaxsiy soliqlar egallab bormoqda, ular ham jismoniy ham yuridik shaxslarning hisobga olingan daromadlariga solinadi. Bevosita shaxsiy soliqlar deklaratsiya asosida undiriladi. Asosan ular uchun progressiv stavkalar xosdir. Bevosita shaxsiy soliqlarga daromad solig'i, korxona va tashkilotlarni foyda solig'i va boshqa soliqlar kiradi.

Bilvosita soliqlar - narx yoki tarifga ustama ko'rinishida belgilanadigan, tovar va xizmatlar qiymatidan olinadigan soliqdir. Bilvosita soliqlarga tovarni sotish narxida to'lanadigan yoki tarifga kiritilgan, tovar va xizmatlarga solinadigan soliqlar kiradi, ya'ni bilvosita soliqlarning pirovard to'lovchisi bo'lib tovar

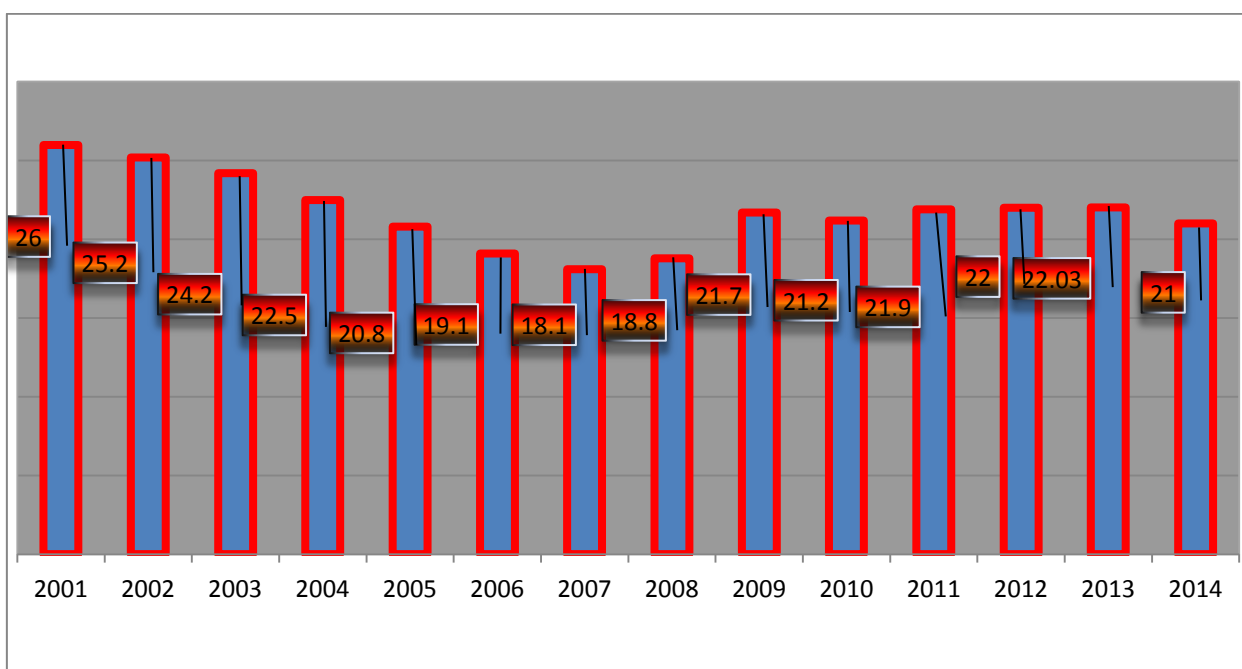
iste'molchisi maydonga chiqadi, uning zimmasiga soliq narxda ko'zda tutilgan ustamalar orqali yuklanadi. Mazkur holda korxonalar o'zlari ishlab chiqargan tovarlar va xizmatlarni sotib, soliq summaları hisobga olingan pul summalarını oladilar, so'ngra olingan barcha soliq summalarını tegishli budjetga o'tkazadilar.

Mamlakatimizda iqtisodiyotni jadal sur'atda rivojlantirish maqsadida YaIM tarkibida davlat budjeti daromadlari ulushini kamaytirish choralari ko'rilmoqda, ya'ni YaIM da xususiy sektorning ulushini amalga oshrishga harakat qilinmoqda.

Davlat budjeti daromadlari YAIMga nisbatan 2001-yili 26%dan 2002-yili 25,2% ga, 2003-yilda 24,2% tashkil qildi, bu 2002-yilga nisbatan 1 foiz darajaga kamdir. 2004-yilda YAIM ga soliq stavkalarini pasayishi natijasida soliq tushumlari qisqarishi tendensiyasi saqlanib qoldi. Davlat budjeti daromadlari YAIMga nisbatan 2004-yilda 22,5%ni tashkil etdi, bu esa 2003-yilga nisbatan 1,7 daraja kamdir. 2005-yilida davlat budjeti daromadlari YAIMga nisbatan 20,8%ni tashkil etdi va 2004-yilga nisbatan 1,7 foiz darajaga kam bo'ldi. 2006-yilning natijalariga ko'ra davlat budjetining daromadlari YAIM ga nisbatan, 2005-yildagi 20,8% ga nisbatan 19,1% ni tashkil etdi.

4-rasm

Davlat budjeti daromadlari YaIMga nisbatan (%da) ⁹

⁹ O'zbekiston Respublikasi Moliya Vazirligi ma'lumotlari asosida muallif tomonidan ishlab chiqildi.

Davlat budjeti daromadlari YAIMga nisbatan 2006-yili 19,1%dan 2007-yili 18,1%ga, yoki 1% punktga pasaygan, bu esa YAIMga soliq bosimining birmuncha pasayganligidan dalolat beradi, 2008-yilda YAIM nisbatan davlat budjeti daromadlari YAIMga nisbatan 18,8% tashkil qildi, bu 2007-yilga nisbatan 0,7 foiz darajaga ko'pdir. Bu stavkalarni takomillashtirilayotganidan dalolat beradi, kichik biznes subektlari tomonidan to'langan yagona soliq to'lovi 2006-yil holatiga kichik biznes subektlari tomonidan to'langan yagona soliq to'lovi 139,4 mln.so'mni, 2010-yil holatiga esa 477,0 mln.so'mni tashkil etgan. Davlat budjeti daromadlari YAIMga nisbatan 2009 yili 21,7%dan 2010-yili 21,2%ga, 2011-yilda 21.9% ga, 2012-yilda 22%ga, 2013-yilda 22,03%ga va 2014-yilda 21%ni tashkil etgan.

Budjet daromadlari mamlakat budjet jamg'armasini shakllantirish jarayonida davlat bilan korxonalar, birlashmalar, tashkilotlar va fuqarolar o'rtasida paydo bo'ladigan iqtisodiy munosabatlarni ifoda etadi. Bu iqtisodiy munosabatlar korxonalar, tashkilotlar va aholi tomonidan budjetga to'lanadigan turli to'lovlar ko'rinishida yuz beradi, ularning moddiy-ashyoviy ifodasi budjet jamg'armasiga yo'naltiriladigan pul mablag'lari hisoblanadi. Daromadning vazifasi budjet xarajatlarini qoplashdan iborat. Ammo, bunda xo'jalik yurituvchi sub'ektlar bilan o'zaro moliyaviy munosabatlarning shunday shakllarini topish zarurki, daromadlarni budjetga olish usullari mehnat unumdorligini ko'tarishga, jami resurslardan oqilona foydalanishga, tushumlarni ko'paytirishga xizmat qilsin. Mamlakatda ishlab chiqarishni shakllantirish va rivojlantirish, budjet-soliq siyosati yaxlitligini ta'minlash, budjet taqchilligini tartibga solish kabi vazifalarni amalga oshirish uchun, davlat daromadlarini, avvalo, soliqlar orqali iqtisodiyotni boshqarish mexanizmini to'g'ri, oqilona ishlab chiqish va amaliyotga tadbiq etish lozim bo'ladi.

Quyida davlat budjeti daromadlarining oxirgi to'rt yillik tarkibini tahlil qilamiz. 2011-yilda davlat budjetiga bevosita soliqlarning tushumi davlat budjetining jami daromadlarining 26%, 2012-yilda 25%, 2013-yilda 24%ni va 2014-yilda 23,4%ni tashkil qildi. Budjet daromadlari tarkibida bevosita

solliqlarning ulushining kamayishi yuridik va jismoniy shaxslarni daromad solig'iga tortish stavkasini pasaytirilishi hisobiga ro'y berdi. Bilvosita solliqlar bo'yicha tushumlarni davlat budjeti jami daromadlari tarkibidagi ulushi 2011-yili 48%, 2012-yili 49%, 2013-yili 51%ni va 2014-yili 53%ni tashkil etdi.

Solliqlarning funktsiyalari ularning mohiyatini amaliyotda harakat qilayotganligini ko'rsatadi. Shunday ekan, funktsiya doimo yashab, soliq mohiyatini ko'rsatib turishi zarur. Bugun paydo bo'lib ertaga yo'q bo'lib ketadigan holatlar soliq funktsiyasi bo'la olmaydilar, ya'ni shunday uslubiy yondoshishdan kelib chiqib solliqlar funktsiyasini aniqlash kerak.

Hozirgi kunda solliqlarning funktsiyalar masalasida katta baxslashuvlar mavjud, lekin yagona bir fikrga kelingan emas. Ko'pchilik iqtisodchilar solliqlarga fiskal, boshqaruvchi, rag'batlantiruvchi, nazorat funktsiyalari xos deb e'tirof beradilar. Lekin bizning fikrimizcha hozirgi kunda respublikamiz solliqlar tizimida solliqlarning quyidagi asosiy funktsiyalari ajratib ko'rsatiladi:

- soliq hisobining fiskal (xazinaga oid) funktsiyasi;
- rag'batlantirish funktsiyasi;
- soliq hisobining nazorat funktsiyasi;
- soliqni hisoblash jarayonini axborot bilan ta'minlash funktsiyasi.

Solliqlarning asosiy funktsiyasi – fiskal vazifa hisoblanadi (lotincha «fiscus» – xazina). Buning ma'nosi shuki, solliqlar yordamida pul resurslarining markazlashtirilgan fondi tashkil etiladi, unga davlat apparati qurolli kuchlarni tutib turish, shuningdek zarur ijtimoiy – iqtisodiy funktsiyalarni bajarish uchun mamlakat hukumati egalik qiladi, ya'ni eng muhim umumdavlat, xalq xo'jaligi vazifalarini hal etish, korxona va fuqarolar olgan daromadlar bir qismini soliq to'lovlari sifatida olish yo'li bilan davlat budjetining daromad qismini shakllantirish solliqlar fiskal funktsiyasining eng muhim elementi hisoblanadi.

Shu erda Prezidentimiz I.A.Karimovning solliqlar xazinani to'ldirishning asosiy elementi ekanligi to'g'risida bildirgan fikrlarini keltirmoqchimiz: «Solliqlar xazinani to'ldirish siyosatining asosiy unsuri bo'lib, davlat budjetining daromad qismi eng muhim umudavlat, xalq xo'jaligi vazifalarini hal etish uchun zarur

bo'lgan miqdorda shakllanishini ta'minlashi lozim»¹⁰. Prezidentimiz ushbu fikrlari orqali ikki asosiy g'oyani ilgari surmoqdalar. Birinchidan, soliqlar xazinani to'ldirishda asosiy element ekanligi ta'kidlayaptilar, ikkinchidan, davlat budjeti daromad qismining xajmi eng muhim umumdavlat, halq xo'jaligi vazifalarini hal etish uchun zarur bo'lgan miqdorda bo'lishi kerakligini ta'kidlamoqdalar.

Bozor munosabatlarining shakllanishi va rivojlanishi sharoitida soliqlarning ikkinchi muhim funktsiyasi ularning iqtisodiyotdagi tartibga soluvchilik roli hisoblanadi, ya'ni davlat soliqlar yordamida tovarlar, xizmatlarni ishlab chiqarish va sotishning iqtisodiy shart-sharoitini tartibga soladi va bu bilan halq xo'jaligi tarmoqlarining iqtisodiy faoliyatini amalga oshirish uchun muayyan «soliq muhiti» yaratadi. Ushbu funktsiya orqali soliq tizimi ta'sir ko'rsatadi., ya'ni muayyan tarmoqda ishlab chiqarish sur'atlarini rag'batlantiradi yoki jilovlab turadi, sarmoyaning bir tarmoqdan soliq muhiti eng maqbul bo'lgan boshqa tarmoqqa ko'yilishini kuchaytiradi yoki pasaytiradi, shuningdek aholining to'lovga qobil talabini kengaytiradi yoki kamaytiradi. Soliqlarning iqtisodiy funktsiyasi orqali davlat halq xo'jaligi taraqqiyotini rag'batlantiradi, bu bilan fiskal funktsiyalarni bajarish uchun bazani kengaytiradi. Ishlab chiqarishni soliqlarning iqtisodiy funktsiyasi orqali rag'batlantirib va rivojlantirib, davlatning oqilona soliq siyosatini o'tkazish bilan davlatning soliq yukini kuchaytirmasdan turib faoliyat ko'rsatishi va yashashining shart-sharoiti ta'minlanadi.

Rag'batlantirish funktsiyasi soliq tizimining eng muhim funktsiyalaridan biri bo'lib, ishlab chiqarishni rivojlantirishga, moddiy xom-ashyo resurslari, shuningdek moliyaviy va mehnat resurslari, jamg'arilgan mol-mulkdan samarali foydalanishga rag'batlantiruvchi ta'sir ko'rsatadi, ya'ni soliq yukini kamaytirish orqali ishlab chiqarishni rivojlantirishga, moliyaviy ahvolni mustahkamlashga va investitsiya faoliyatini jonlantirishga rag'batlantiradi.

Nazorat funktsiyasi soliq to'lovchi tomonidan taqdim etilgan, soliqqa tortish ob'ekti, soliqqa tortiladigan baza, imtiyozlar singari va xokazo tegishli soliq ko'rsatkichlarining hisob-kitoblarini tekshirishdek ancha murakkab jarayondan

¹⁰ Karimov I.A., «O'zbekiston buyuk kelajak sari» – T., O'zbekiston, 1998. 358-bet

iborat. Soliq hisobi soliq idoralariga belgilangan soliq xisobi shakllari orqali soliq to'lovchilar o'zlarining soliq majburiyatlarini yanada samarali nazorat qilish imkonini beradi.

O'zbekiston Respublikasining hozirgi davlat moliyasi tarkibida ham soliqlar muhim o'rin tutadi, chunki u moliya tarkibida alohida bir tizimni tashkil etib, markazlashtirilgan pul mablag'lari budjet fondini shakllantirishda xal qiluvchi muhim rol o'ynaydi. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimov bozor iqtisodiyotining o'zini-o'zi tartibga soluvchi mexanizmlarining istiqbolli ekanligi va bunda davlat ixtiyorida faqat iqtisodiy vositalar va rag'batlar saqlanib qolinishi hamda ularning tarkibiy qismi soliqlar ekanligi bir necha bor ta'kidlaganlar va soliqlar haqida quyidagicha o'z fikrlarini bildirganlar: «Bozor munosabatlariga o'tish sharoitida soliqlar iqtisodiy siyosatni amalga oshirishda eng muhim boshqaruvchi omil bo'lib qoladi»¹¹.

Prezidentimiz ushbu fikrlari bilan eng avvalo, mamlakat doirasida iqtisodiy siyosatni amalga oshirishda soliqlarning alohida o'ri bor ekanligini qayd etib, haqiqatdan ham davlat o'zi ishlab chiqqan iqtisodiy siyosatni amalga oshirishda yoki uni hayotga tadbiq etishda turli vositalardan foydalanadi, chunki bozor iqtisodiyoti sharoitida iqtisodiy siyosatni amalga oshirishning eng madaniylashgan, eng tabiiy va eng sog'lom yo'li haqiqatdan ham soliqlardir. O'tish davrida davlat halq xo'jaligining yashash salohiyatini, ayniqsa ustuvor tarmoqlarni qo'llab-quvvatlashi shart, bunda u ularga narxlarni tartibga solish, imtiyozli soliq solishni qo'llash va hokazolar yo'li bilan real yordam ko'rsatadi.

Keltirilgan nazariy ma'lumotlarga asoslangan holda 2012-2014-yillarda davlat budjeti daromadlar tarkibini tahlilini ko'rib chiqamiz.

Davlat budjeti daromadlari tarkibida egri soliqlarining o'ri kattadir, u 2012-yildan 2014-yilgacha sekinlik bilan o'sish tendensiyasiga ega bo'lgan bu esa tovar(ish, xizmat)larni iste'mol qiluvchilar zimmasiga tushadigan soliq yukining ma'lum darajada ortishini bildiradi.

¹¹ Karimov I.A. «O'zbekiston buyuk kelajak sari. T., O'zbekiston, 1998. 358-bet.

Davlat budjeti daromadlari ijrosining tarkibi¹²

Ko'rsatkichlar		2012-yil		2013-yil		2014-yil	
		mlrd so'm	% da	mlrd so'm	% da	mlrd so'm	% da
Daromadlar jami(maqсадli jang'armalarsiz)		21295,7	100	26223	100	31 729,6	100
1. Bevosita soliqlar		5414,2	25	6353,7	24	7 433,1	23
1,1	Yuridik shaxslardan olinadigan foyda solig'i	1001,1	5	1038,8	4	1 120,2	4
1,2	Savdo va umumiy ovqatlanish korxonalari uchun yagona soliq to'lovidan Davlat budjetiga ajratmalar	645,9	3	832,6	3	954,4	3
1,3	Yagona soliq to'lovidan davlat budjetiga ajratmalar,shu jumladan mikrofirmalar va kichik korxonalardan ajratmalar	588,2	3	755	3	967,9	3
1,4	Jismoniy shaxslar daromadiga soliq	2301,8	11	2717,3	10	3 261,7	10
1,5	Tadbirkorlik faolyatining ayrim turlari bo'yicha qat'iy belgilangan soliq	317,3	1	415,6	2	553,1	2
1,6	Obodonlashtirish va ijtimoiy infratuzulmani rivojlantirish solig'i	559,9	3	594,4	2	575,7	2
2. Bilvosita soliqlar		10434,5	49	13398,6	51	16 851,8	53
2,1	QQS	5966,6	28	7552,5	29	9 475,6	30
2,2	Aksiz solig'i	3175,9	15	4168,3	16	4 941,1	16
2,3	Bojxona boji	759,7	4	1007,4	4	1 350,0	4
2,4	Transport vositalari uchun benzin,dizel yoqilg'isi va suyultirilgan gazni iste'mol qilganlik uchun soliq	532,4	3	670,5	3	1 085,1	3
3.Resurs to'lovlari va mol-mulk solig'i		3312,5	16	3888,2	15	4 311,6	14
3,1	Mulk solig'i	736,1	3	1011,6	4	1 273,8	4
3,2	Yer solig'i	486,3	2	583,4	2	647,5	2
3,3	Yer osti boyliklaridan foydalanganlik uchun soliq	2016,3	9	2190,9	8	2 275,6	7
3,4	Suv resurslaridan foydalanganlik uchun soliq	73,9	0.3	102,4	0.3	114,7	0.3
4.Boshqa daromadlar		2134,4	10	2582,5	10	3 133,1	10

¹²O'zbekiston Respublikasi Moliya Vazirligi ma'lumotlari asosida muallif tomonidan ishlab chiqildi.

Davlat budjeti jami daromadlari tarkibida resurs to'lovlari va mol-mulk soliqlarining ulushi 2012 yilda 16%ni, 2013 yilda 15%ni va 2014 yilda 14%ni tashkil qilgan. Resurslarga soliq stavkalarini oshirish (tabiiy gaz, gaz kondensatlari va neft) shuningdek, boshqa tabiiy resurslarga amal qilayotgan stavkalarning indeksatsiya qilinshi natijasida resurs to'lovlari va mulk soliqlari bo'yicha tushumlar ortgan.

2.2. Davlat budjeti daromadlarida soliqlarning tutgan o'rni tahlili

O'zbekiston Respublikasida iqtisodiyotning erkinlashuvi va islohotlarning chuqurlashuvi jarayoni moliya-soliq tizimini ham muntazam takomillashtirib borishni taqozo qiladi. Soliq siyosati moliya tizimi islohotlarining muhim yo'nalishi sifatida iqtisodiyotni tartibga solish hamda uning barqarorligini ta'minlash jarayonida har qachongidan ham muhimroq bo'lib bormoqda. Prezidentimiz I.A. Karimov ta'kidlaganidek, "Bozor munosabatlariga o'tish sharoitida soliqlar iqtisodiy siyosatni amalga oshirishda eng muhim boshqaruvchi omil bo'lib qoladi"¹³

Soliq islohotlarini amalga oshirish bo'yicha davlat siyosatining asosiy yo'nalishlari quyidagicha bo'lishi mumkin:

- moliyaviy yil davomida soliqlar va soliqsiz to'lovlarning yagonaligi, ziddiyatsizligi va o'zgarmasligini ta'minlovchi barqaror soliq tizimini vujudga keltirish;
- yetarli darajada tushum bermaydigan maqsadli soliqlarni bekor qilish va ularni yiriklashtirish bilan soliqlar sonini kamaytirish;
- pul mablag'laridan maqsadli foydalanish yo'nalishi va budjetning daromadli qismini shakllantirishning normativ tartibini saqlab qolgan holda davlatning budjetdan tashqari jamg'armalarini davlat budjetiga konsolidatsiya qilish;

¹³ Karimov. I.A. O'zbekiston buyuk kelajak sari.-Toshkent:O'zbekiston,1998 yil.-358 b

•mahsulot ishlab chiqaruvchilar, ish bajaruvchilar va xizmat ko'rsatuvchilarga nisbatan soliq yukini o'irligini engillashtirish va bir vaqtning o'zida soliqlarning undirilish darajasini oshiruvchi mexanizmni joriy etishni aniq belgilash asosida ikki marta soliqqa tortilishga yo'l qo'ymaslik;

Soliq siyosatini takomillashtirishda yana bir asosiy maqsad qilib soliq yuki darajasini pasaytirish, korxonalar zimmasidagi soliq yukini pasaytirish orqali ishlab chiqarishni rivojlantirish va soliq to'lovlarini miqdoriy jihatidan barqaror o'sish sur'atlarini ta'minlash masalalari ustuvor qilib belgilangan. Soliq yukiga baho berishdan avval real holatini aniqlash lozim bo'ladi. Soliq yukini aniqlash unga ko'pgina omillar ta'sir etishi tufayli ancha murakkabdir. Umuman, soliq yukini soliqlar va yig'imlar yig'indisining har bir yuridik yoki jismoniy shaxs daromadidagi ulushi sifatida belgilashimiz mumkin. Lekin, bu tushuncha ham aniq ma'noni ifodalamaydi, chunki daromad deyilganda turlicha miqdoriy ko'rsatkichlarni tushunish mumkin.

Shuni ta'kidlash kerakki, ko'pgina davlatlarda ayniqsa, rivojlanayotgan davlatlarda, jumladan, bizning respublikamizda ham asosiy hollarda davlat xarajatlari miqdori soliq yukini belgilaydi.

Soliq yuki darajasini quyidagi omillar belgilab beradi.

⇒ soliqlar, yig'imlar va budjetdan tashqari jamg'armalarga majburiy ajratmalar soni; ⇒ ularning stavkalari darajasi; ⇒ har bir soliq bazasining o'ziga xos shakllanish xususiyati darajasi.

Soliq yukining maqbul darajasini belgilashda davlat quyidagi holatlar ta'sirini ham e'tiborga olishi zarur:

- ◆ mamlakatning iqtisodiy rivojlanish darajasi;
- ◆ soliq to'lovchilarning to'lov qobiliyati, umumiy moliyaviy imkoniyatlari;
- ◆ bozor munosabatlarining, xususan, mulkchilik munosabatlarining holati;
- ◆ inflyasiyaning o'sish darajasi;
- ◆ ma'lum davr xususiyatlariga ko'ra davlatning o'z oldiga qo'ygan siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy vazifalari nisbati.

Agar iqtisodiy rivojlanishning ma’lum davri uchun soliqlarning fiskalligi ahamiyatliroq deb topilsa, soliq yuki ancha yuqori qilib belgilanadi. Soliqlardan tadbirkorlik faoliyatini rag‘batlantiruvchi vosita sifatida foydalanish ahamiyatliroq deb topilsa, soliq yukini pasaytirishga to‘g‘ri keladi. Iqtisodiyotdagi soliq yukini tahlil qilganimizda YAIMga nisbatan jami soliq va to‘lovchilarning nisbati miqdoriga alohida e’tibor qaratish lozim. Bu ko‘rsatkich respublikamizda pasayib borayapti. Bu pasayishga yuridik va jismoniy shaxslarning soliq stavkalarini muntazam pasaytirib borishva YaIMning absolyut miqdorini xorijiy investitsiyalar ishtirokidagi ishlab chiqarish korxonalari hisobiga oshirish erishilmoqda.

3-jadval

O‘zbekiston Respublikasi davlat budjeti parametrlari¹⁴

№	Ko‘rsatkichlar	2012-yil (mlrd. so‘m)	2013-yil (mlrd. so‘m)	2014-yil (mlrd. so‘m)	2015-yil reja (mlrd. so‘m)
1	Davlat budjeti daromadlari	21295,7	26223	31 729,6	36184,9
2	Bevosita soliqlar	5414,2	6353,7	7 433,1	8554,3
3	Bilvosita soliqlar	10434,5	13398,6	16 851,8	19115,8
4	Resurs to‘lovlari va mol-mulk solig‘i	3312,5	3888,2	4 311,6	5741,8
5	Boshqa daromadlar	2134,4	2582,5	3 133,1	2224,8

Shu o‘rinda quyida keltirilgan 3-jadvalda mamlakatimiz davlat budjetida bilvosita va bevosita soliqlarning tutgan o‘rniga e’tiborimizni qaratadigan bo‘lsak ularning 2012-yili bevosita soliqlar 5414,2 mlrd. so‘mni, bilvosita soliqlar esa 10434,5 mlrd. so‘mni, 2013-yilda esa bu ko‘rsatkich bevosita soliqlar 6353,7 mlrd.so‘mni, bilvosita soliqlar esa 13398,6 mlrd. so‘m, 2014-yilda esa bu ko‘rsatkich bevosita soliqlar 7433,1,7 mlrd.so‘mni, bilvosita soliqlar esa 16851,8

¹⁴ O‘zbekiston Respublikasi Moliya Vazirligi ma’lumotlari asosida tayyorlandi.

mlrd. soʻmni tashkil etib va 2015-yilda esa bu koʻrsatkich bevosita soliqlar 8554,3 mlrd.soʻmni, bilvosita soliqlar esa 19115,8 mlrd. soʻmni rejalashtirilganligini koʻrishimiz mumkin

Soliqlarni kelib tushish manbalariga qarab yuridik va jismoniy shaxslardan, yaʼni xujalik yurituvchi subʼektlar (korxona va tashkilotlar) va aholidan olinadigan daromadlarga boʻlinadi.

Soliqlarni budjetga tushish nuqtai nazaridan umumdavlat soliqlari va mahalliy soliqlarga boʻlinadi. Oʻzbekiston Respublikasi amaldagi soliq qonunchiligiga asosan (Soliq kodeksining 2-bob 6,-moddasi) soliqlar umumdavlat soliqlari va mahalliy soliqlarga boʻlingan.

Umumdavlat soliqlariga quyidagilar kiradi:

- 1) yuridik shaxslardan olinadigan daromad (foyda) soligʻi;
- 2) jismoniy shaxslardan olinadigan daromad soligʻi;
- 3) qoʻshilgan qiymat soligʻi;
- 4) aksiz soligʻi;
- 5) yer osti boyliklaridan foydalanganlik uchun soliq ;
- 6) suv resurslaridan foydalanganlik uchun soliq.

Mahalliy soliq va yigʻimlarga quyidagilar kiradi:

- 1) mol-mulk soligʻi;
- 2) yer soligʻi;
- 3) infratuzilmani rivojlantirish soligʻi;
- 4) jismoniy shaxslardan transport vositalariga benzin, dizel yonilgʻisi va gaz ishlatganlik uchun olinadigan soliq;
- 5) ayrim turlardagi tovarlarni sotish huquqini beruvchi litsenziya yigʻimlari;
- 6) yuridik shaxslarni, shuningdek, tadbirkorlik faoliyati bilan shugʻullanuvchi jismoniy shaxslarni roʻyxatga olganlik uchun yigʻim.

Moliyaviy ragʻbatlantirish tizimini rivojlantirish va yuridik hamda jismoniy shaxslar daromadlarini jadal surʼatlar bilan oʻsishini taʼminlash uchun sharoit yaratish soliq siyosatining ustuvor yoʻnalishi boʻlib hisoblanadi.Bu maqsadlarni amalga oshirishning eng maqbul yoʻli iqtisodiyotda soliq

imtiyozlarining faol amal qilinishini ta'minlashdir. Mustaqillikka erishganimizdan beri muntazam ravishda yuridik va jismoniy shaxslar uchun soliq imtiyozlari berilib borilmoqda.

O'zbekiston Respublikasining 2013 yil 25 dekabrda qabul qilingan «Soliq va budjet siyosatining 2014 yilga mo'ljallangan asosiy yo'nalishlari qabul qilinganligi munosabati bilan O'zbekiston Respublikasining Soliq kodeksiga o'zgartish va qo'shimchalar kiritish to'g'risida» Qonuni bilan iqtisodiyotda soliq imtiyozlari yanada kengaydi.

2014 yilda iqtisodiyotimizda soliq yukini kamaytirish bo'yicha yangi soliq imtiyozlarini joriy etish, ishlab chiqarish va ijtimoiy soha sub'ektlariga taqdim etilgan muddatli soliq imtiyozlarining amal qilish davrini uzaytirish bilan birga, samarasiz soliq imtiyozlarini bekor qilib, umuman soliq imtiyozlari tizimini optimallashtirishga qaratilgan choralar ko'riladi.

2000-yil da soliq yuki YaIMga nisbatan 37.1%ni tashkil qilgan, 2008 yilga kelib bu ko'rsatkich 23.2%ni tashkil etgan. Bu 2000-yilga nisbatan 13.9%ga past hisoblanadi. 2009 yilda soliq yuki YaIMga nisbatan 22.6%ni, 2010 yilda 21.8%ni, 2011 yilda 19.7%ni, 2012 yilda 19.8%ni, 2013 yilda 19.9%ni va 2014 yilda esa 19.4%ni tashkil etgan. Yillar mobaynida soliq yuki pasayganligini ko'rishimiz mumkin. Bu pasayish iqtisodiyotda xususiy sektorning ulushini ortishiga olib keladi va tadbirkorlar uchun keng imkoniyatlar yaratadi¹⁵.

Soliq yukini yanada kamaytirish bo'yicha eng muhim chora-tadbirlar sifatida yuridik shaxslardan olinadigan foyda solig'i bazaviy stavkasining 9 foizdan 8 foizga tushirilganini aytish mumkin. Natijada yuridik shaxslar ixtiyorida qo'shimcha 130 milliard so'mdan ko'proq mablag' qoladi. Bu o'z navbatida ishlab chiqaruvchilarning soni ko'payishiga olib keladi.

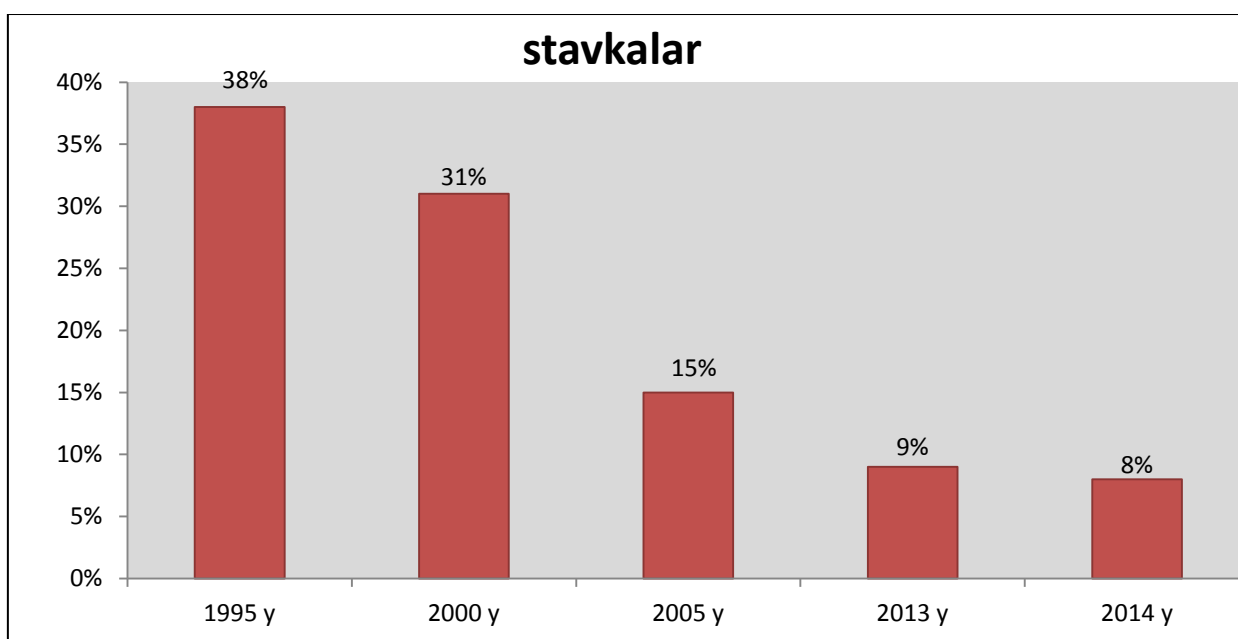
Jismoniy shaxslarning daromad solig'iga maxalliy budjetlarning daromad manbai nuqtai-nazaridan olib qaraydigan bo'lsak, ular maxalliy budjetlar uchun o'ta muxim manbadir. Jismoniy shaxslar daromad solig'i jami davlat budjeti daromadlarining to'g'ri soliqlar qismida eng salmoqli hajmga ega bo'lgan soliq

¹⁵ O'zbekiston Respublikasi Soliq Qo'mitasi ma'lumotlari asosida muallif tomonidan ishlab chiqildi.

hisoblanadi. Masalan 2011 yilda ushbu soliq turi jami daromadlar tarkibida 11%ni, ya'ni 1919.1 mlrd. so'mni, 2012 yilda 10.9%ni, ya'ni 2308.1 mlrd. so'mni, 2013 yilda 10.4%ni, ya'ni 2717.3 mlrd. so'mni, 2014 yilda 10.3%ni, ya'ni 3261.7 mlrd. so'mni tashkil etgan bo'lsa, 2015 yilda esa 10.1%ni, ya'ni 3648.8 mlrd. so'm kelib tushishi rejalashtirilgan. Ma'lumotlardan ko'rinib turibdiki jami daromadlar tarkibida ushbu soliq turining ulushi soliq stavkalarini pasaytirib borish natijasida kamayib bormoqda.

6 -rasm

Yuridik shaxslar foyda solig'i stavkalari¹⁶

Agarda 2009 yilda ushbu soliq stavkasi 12%ga pasaytirilishi natijasida jismoni shaxslar ixtiyorida 112.3 mlrd so'm mablag` tejab qolingan bo'lsa, 2010 yilda bu ko'rsatkich eng quyi shkala 1% pasaytirilishi hisobiga 81.3 mlrd so'mga, 2011 yilda eng quyi shkala 1% pasaytirilishi hisobiga 93.5 mlrd so'mga, 2012 yilda eng quyi shkala 1% kamayishi hisobiga 121.8 mlrd so'mga, 2013 yilda 1% pasaytirilishi hisobiga 186.4 mlrd so'mga yetdi. «O'zbekiston Respublikasining 2014 yilgi asosiy makroiqtisodiy ko'rsatkichlari prognozi va Davlat budjeti parametrlari to'g'risida»gi PQ-2099-son qarori bilan 2014 yil uchun soliq siyosatining asosiy vazifalarida eng quyi stavka 0.5%ga pasaytirildi va

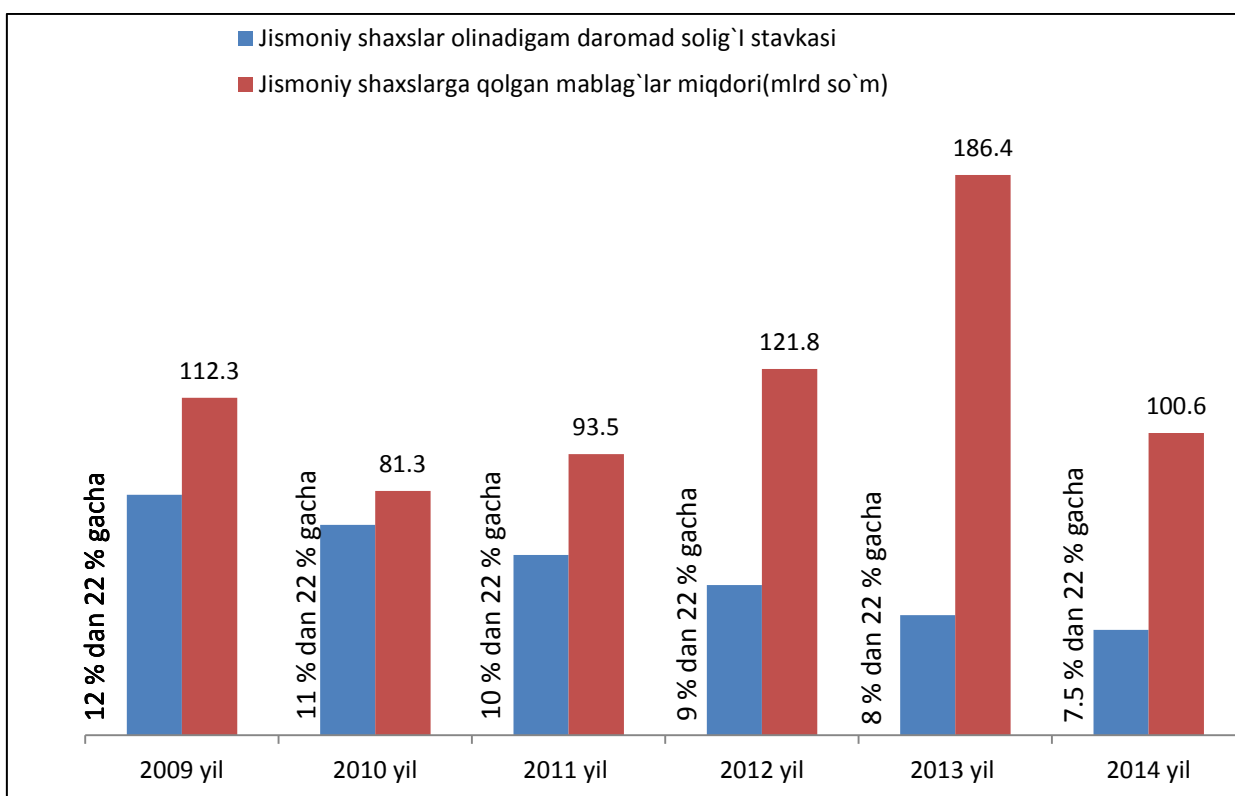
¹⁶ O'zbekiston Respublikasi Soliq Qo'mitasi ma'lumotlari asosida muallif tomonidan ishlab chiqildi.

buning natijasida 100.6 mlrd so`m mablag` jismoniy shaxslar ixtiyorida qolishi aytib o`tiladi.(7-rasm)

Joriy yilda O`zbekiston Respublikasining 2013 yil 25 dekabrda qabul qilingan «Soliq va budget siyosatining 2014 yilga mo`ljallangan asosiy yo`nalishlari qabul qilinganligi munosabati bilan O`zbekiston Respublikasining Soliq kodeksiga o`zgartish va qo`shimchalar kiritish to`g`risida» Qonuni bilan fermerlarning soliq imtiyozlari yanada kengaydi.

7-rasm

Jismoniy shaxslar daromad solig`i stavkalarining pasaytirilishi va uning iqtisodiy samarasi

Masalan, 2014 yilga qadar yagona er solig`i to`lovchilari (asosan fermer xo`jaliklari) yagona yer solig`idan tashqari, budgetdan tashqari Pensiya va Respublika yo`l jamg`armalariga hamda budgetdan tashqari Umumta`lim maktablari, kasb-hunar kollejlari, akademik litseylar va tibbiyot muassasalarini rekonstruksiya qilish, mukammal ta`mirlash va jihozlash jamg`armasiga (keyingi o`rinlarda – Maktab jamg`armasi) majburiy ajratmalar to`lab kelgan. 2014 yil 1

yanvardan boshlab esa mazkur Qonun bilan Soliq kodeksiga kiritilgan o'zgartishlarga asosan yagona er solig'i to'lovchilari ushbu majburiy ajratmalar to'lovchilari bo'lib hisoblanmaydilar.

Jismoniy shaxslardan olinadigan daromad solig'i bo'yicha soliq solish shkalasining eng kam stavkasi 8 foizdan 7,5 foizgacha pasaytirilib, jismoniy shaxslardan olinadigan daromad solig'i hisobidan 1 foiz miqdoridagi mablag'larni fuqarolarning shaxsiy jamg'arib boriladigan pensiya hisobvaraqlariga o'tkazish tartibi saqlab qolindi. 2013 yilda fermer xo'jaliklari mahsulotlar (tovarlar, ishlar, xizmatlar) realizatsiyasi hajmidan Pensiya jamg'armasiga 1,6 foiz, Respublika yo'l hamda Maktab jamg'armalariga tegishli 1,4 foiz va 0,5 foiz majburiy ajratmalar to'lab kelganlarini hisobga olsak, 2014 yildan ularga taqdim etilgan soliq engilliklari qanchalik salmoqli ekanligini tushunish qiyin emas.

Ma'lumki, yer va suv resurslari bo'yicha imkoniyatlarimiz cheklanganini hisobga olib, yurtimizda qishloq xo'jaligini intensiv asosda rivojlantirish, ushbu sohaga yuksak samarali zamonaviy agrotexnologiyalarni joriy etish va suvdan oqilona foydalanish ustuvor vazifalardandir. Ushbu vazifani bajarishni rag'batlantirish maqsadida Soliq kodeksining 367-moddasiga muvofiq yuridik shaxslar, er uchastkasining qaysi qismida tomchilatib sug'orishdan foydalanilayotgan bo'lsa, o'sha qismida tomchilatib sug'orish tizimi joriy qilingan oydan boshlab 5 yil muddatga yagona yer solig'ini to'lashdan ozod qilinadi.

II bob bo'yicha xulosa

Davlat budjeti daromadlarining budjetga tushishining uzluksizligi ta'minlansa, iqtisodiyotning turli tarmoqlari rivojlanishi uchun yetarli darajada xarajatlar qilish imkoniyati mavjud bo'ladi va aholi turmush farovonligi yaxshilanadi. Agarda mablag' ko'rsatkichlari to'liq bajarilmasa, budjet yo'nalishlari bo'yicha nomuvofiqlik kelib chiqadi. Bu esa moliya-soliq siyosati yaxlitligiga putur etkazib, daromad va xarajatlarning nomutanosibligiga olib keladi. Davlatning fiskal siyosatining iqtisodiy rivojlanish va aholi turmush darajasiga ta'sirini muvofiqlashtirish zarur. Chunki, budjet faqat mablag'larni

markazlashtirish, ularni to'plash, jamg'arishgina emas, balki to'plangan moliyaviy resurslarni oqilona sarflashni ham o'zida ifodalaydi. O'zbekiston Respublikasi Davlat budjeti xarajatlarining yillar bo'yicha YaIM ga nisbatan salmog'ini o'zgarishini ko'zdan kechiradigan bo'lsak, bu davrda budjet xarajatlari tuzilmasida muhim o'zgarishlar yuz berganligini ko'rishimiz mumkin. Soliq islohotlarini amalga oshirish bo'yicha davlat siyosatining asosiy yo'nalishlari quyidagicha bo'lishi mumkin:

- moliyaviy yil davomida soliqlar va soliqsiz to'lovlarning yagonaligi, ziddiyatsizligi va o'zgarmasligini ta'minlovchi barqaror soliq tizimini vujudga keltirish;
- yetarli darajada tushum bermaydigan maqsadli soliqlarni bekor qilish va ularni yiriklashtirish bilan soliqlar sonini kamaytirish;
- pul mablag'laridan maqsadli foydalanish yo'nalishi va budjetning daromadli qismini shakllantirishning normativ tartibini saqlab qolgan holda davlatning budjetdan tashqari jamg'armalarini davlat budjetiga konsolidatsiya qilish;
- mahsulot ishlab chiqaruvchilar, ish bajaruvchilar va xizmat ko'rsatuvchilarga nisbatan soliq yukini oo'irligini engillashtirish va bir vaqtning o'zida soliqlarning undirilish darajasini oshiruvchi mexanizmni joriy etishni aniq belgilash asosida ikki marta soliqqa tortilishga yo'l qo'ymaslik.

III BOB. IQTISODIYOTNI MODERNIZATSIYALASH SHAROITIDA DAVLAT BUDJETI SOLIQLI DAROMADLARI BARQARORLIGINI TA'MINLASH MASALALARI

3.1. Davlat budjeti soliqli daromadlarining shakllanishini samarali tashkil qilish yo'nalishlari

Mamlakatimiz demokratik davlat qurish yo'lidan borayotgan bugungi kunda ijtimoiy xayotimizning barcha sohalarida bo'lgani kabi davlat moliya tizimida xam chuqur islohotlarni amalga oshirish xozirgi jahon moliyaviy – iqtisodiy inqirozi sharoitida muhim ahamiyatga egadir. Davlat moliyasini isloh qilishning negizida davlat budjeti yotadi. Davlat budjeti davlat moliyasi tizimida markaziy o'rinni egallaydi. Budget tizimi murakkab mexanizm bo'lib, muayyan mamlakatning o'ziga xos xususiyatlari, ijtimoiy iqtisodiy, huquqiy va boshqa xususiyatlarni butun majmui asosida shakllanadi.

Davlat budjeti, uning daromad va xarajatlari jamiyatning iqtisodiy kategoriyalari bilan chambarchas bog'liq bo'lib, chunki davlat budjeti jamiyatda yaratilgan ijtimoiy mahsulot qiymatining taqsimlanish jarayonida o'zining moddiy shakliga ega bo'ladi.

Davlat budjeti barqarorligini ta'minlashning o'ziga xos xususiyatlari, eng avvalo, iqtisodiyotning barqarorligi va muvozanatlashtirilgan o'sishni ta'minlash, eng muhimi tarmoqlarni yanada tarkibiy jihatdan o'zgartirish, texnik va texnologik jixatdan yangilashni faol davom ettirish, shuningdek, kichik biznes va xususiy tadbirkorlik sub'ektlarini xar tomonlama qo'llab quvvatlash, diversifikatsiyalangan va raqobatbardoshli iqtisodiyotni shakllantirish xamda bank – moliya tizimida bir qancha imtiyoz va qulayliklar yaratishdir.

Bilamizki, davlat budjeti daromadlari davlat budjeti barqarorligini ta'minlashning asosiy manbai xisoblanadi. Davlat budjetining daromadlari o'zining manbalari, ijtimoiy – iqtisodiy xarakteri, mulkchilik shakli, soliq va to'lovlarning turlari, mablag'larning tushish shakli va ularni budjetga undirish metodlariga muvofiq klassifikatsiya qilinishi mumkin.

Davlat budjeti daromadlari shakllanishining uchta asosiy manbai mavjud bo'lib, bular: soliqlar, davlat krediti, bank tizimining kreditlari xisoblanadi.

Xozirgi vaqtda dunyoning deyarli barcha mamlakatlarida soliqlar davlat budjeti daromadlarining birlamchi manbai xisoblanib, soliqlar davlat budjeti daromadlarining asosiy manbai sifatidagi mohiyatini ochib berishda J.M.Keynsning xizmatlari muhim ahamiyat kasb etadi. Uning fikriga ko'ra, yuqori progressiv soliqlar davlat budjetini muvozanatlashga bevosita ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Bunda davlatning adolatli ijtimoiy siyosati aloxida ahamiyatga egadir, chunki aholining kam ta'minlangan qatlamlari soliqdan ozod qilinadi va soliq yuki to'liq badavlat soliq to'lovchilar zimmasiga yuklanadi. Keynsning qat'iy tarzda e'tirof etishiga ko'ra, katta jamg'armalar iqtisodiy o'sishga xalaqit beradi. Chunki ular ishlab chiqarishga yo'naltirilmaydi va daromadlarning passiv manbai hisoblanadi. Shuning uchun ortiqcha jamg'armalarni soliqlar yordamida undirib olish zarur.¹⁷

Davlat budjeti barqarorligini ta'minlash hamda budjet daromadlarini shakllantirishda soliqlar ulushini yanada oshirish quyidagi tamoyillarga asoslanishi maqsadga muvofiqdir:

- Soliqlarning budjetga olinishi mamlakat milliy boyligi manbalarining tugashiga olib kelmasligi kerak;
- Soliqlar ularni to'lovchilar o'rtasida teng taqsimlanishi lozim;
- Soliqlarni ishlab chiqaruvchilarning aylanma fondlari xajmiga ta'sir ko'rsatmasligi lozim;
- Soliqlarning sof daromadga nisbatan xisoblanishi;
- Davlat uchun soliqlarning undirilishi iloji boricha arzonroq bo'lishi lozim;
- Soliqlarning undirilish jarayoni xususiy sektorni siqib chiqarmasligi kerak;
- Sub'ektlarning mustaqil faoliyat ko'rsatishiga sharoitlar yaratish;
- Budjet daromadlarini shakllantirishda ulushli ishtirok etish. Bu tamoyil budjet daromadlarini aholi mablag'lari hisobidan shakllantirishda qo'llanilib, uning

¹⁷ Кейнс Джон Мейнард. Общая теория занятости, процента и денег. М, Прогресс – 1978. ст 365

natijasida aholi daromadlari darajasiga bog'liq ravishda bir qismi budjetga o'tkaziladi.¹⁸

Davlat budjetining ikkinchi asosiy manbai davlat krediti hisoblanadi. Hozirgi vaqtda halqaro budjet amaliyotida davlat krediti asosan uch hil shaklda mavjuddir.

Birinchisi – hukumatning qimmatli qog'ozlarni sotish natijasida yuzaga keladigan davlat krediti. Rivojlangan davlatlarda hukumatning qimmatli qog'ozlarini emissiya qilish va ularni sotish davlat budjeti barqarorligini shakllantirishning ahamiyatiga ko'ra soliqlarda keyingi o'rinda turiuvchi manba hisoblanadi.

Bizningcha, mamlakatimizda qimmatli qog'ozlarini emissiya qilish va sotish jarayonlarini yanada kuchaytirish uchun eng avvalo, Fond bozori faoliyatini yanada takomillashtirish muhim ahamiyatga egadir. Buning uchun xozirgi jahon moliviy – iqtisodiy inqirozi sharoitida mamlakatimizdagi fond bozorlarining birlamchi va ikkilamchi bozorlarida mavjud bo'lgan quyidagi muammolarni hal etish maqsadga muvofiq deb o'ylaymiz:

- Tarmoqlar monopoliyasi. Monopol kompaniyalarning mavjudligi fond bozorimizda yuqori sifatga ega bo'lgan qimmatli qog'ozlarni oldi – sotdi savdolarida ishtirok etmasligiga olib kelmoqda. Yani, hususiyashtirish natijasida monopol kompaniyalarning nazorat aktsiya paketlari davlat ihtiyorida bo'lib, bu aktsiya paketlari Davlat Mulk Qo'mitasi nomidan birlamchi bozorda faqat strategik ahamiyatga ega bo'lgan investorlarga sotilmoqda. Shunday ekan, bu salbiy holatning mavjudligi ikkilamchi bozorning likvid emasligiga olib kelmoqda;

- Soliq tizimidagi mavjud kamchiliklar. Ya'ni, fond bozoridagi qimmatli qog'ozlar oldi-sotdisi bo'yicha amalga oshiriladigan operatsiyalar, ko'rsatiladigan xizmatlar soliqqa tortish ob'ekti hisoblanadi. Shunday ekan, jahon moliviy iqtisodiy inqirozi sharoitida soliqlardan beriladigan imtiyozlar investorlarni fond bozoriga yanada qiziqtiradi;

- Fond bozori to'g'risidagi ma'lumotlarni ommaviy ahborot vasitalari orqali aholiga etkazishni yanada takomillashtirish;

¹⁸ T.S.Malikov, N.H.Xaydarov "Moliya: umumdavlat moliyasi" T: 2009 yil, 23 b.

- Emitent qimmatli qog'ozlar emissiyasini amalga oshirganda emissiya xajmidan 00.1 foiz miqdorida emission yig'im to'laydi. Shunday ekan, jaxon moliyaviy – iqtisodiy inqirozi sharoitida emission yig'imni vaqtincha ozod etish yoki umuman olib tashlash lozim.

Ikkinchisi – xukumat tomonidan yuridik va jismoniy shahslarga qaytarib berishlilik va haq to'lash shartlari asosida pul mablag'lari yo'li bilan yuzaga keladigan davlat krediti;

Uchinchisi – hukumat tomonidan yuridik va jismoniy shahslarning majburiyatlari yuzasidan kafolatlar berish bilan bo'liq davlat kreditlari xisoblanadi.

Davlat budjeti daromadlarini shakllantirishning uchinski asosiy manbai bank tizimining kreditlari hisoblanadi.

Shunisi xususiyatliki, bank tizimining kreditlari xukumatga bozor stavkalarida beriladi. Bunda imtiyozli foiz stavkalari qo'llanilmaydi. Shuning uchun bank tizimi kreditlaridan foydalanish hukumatning xarajatlarini oshishiga olib keladi.

Odatda, davlat budjeti haqida so'z yuritilar ekan, uning daromadidagi soliq tushumlarida qaysi soliqlar guruhi salmoqliroq bo'lishi kerak, to'g'ri soliqlarmi yoki egri soliqlarmi? -degan munozarani hal qilish masalasi har bir mamlakatda har doim ham muammoli bo'lgan va bundan keyin ham shunday bo'lib qoladi. Chunki, to'g'ri va egri soliqlar nisbati ko'pchilik mamlakatlarda turlicha hal qilingan bo'lib, ushbu muammolarning echimi qo'p hollarda to'g'ri va egri soliqlar nisbatini tashkil etishning ob'ektiv va sub'ektiv omillariga bog'liq. Lekin, tahlillarning ko'rsatishicha, to'g'ri va egri soliqlar nisbatini tashkil etishning ob'ektiv omili mamlakatda yaratilgan daromadlar va uning iste'molga yo'naltirilishi bilan shakllanar ekan. Shuning uchun, to'g'ri va egri soliqlar nisbati shakllanishining ilmiy asosini ochib berish uchun yaratilgan daromadlar va uni iste'molga yo'naltirilganligiga uzviy bog'liqlikda tadqiq etish yo'lidan borish maqsadga muvofikdir. Chunki, to'g'ri soliqlar daromatlardan, egri soliqlar esa ushbu daromadlarning iste'molga yo'naltirilgan qismidan undiriladi. Shu boisdan,

muammoning mohiyatini ochish maqsadida mamlakat yoki fuqarolar o'z iste'molini qondirish maqsadida daromadlarini ko'paytirishga intilishini mantiqiy asos sifatida qabul qilish lozim. Darhaqiqat, mamlakatni yoki ma'lum bir fuqaroning daromadi o'sib borgan sari uning iste'moli ham oshishi va olingan daromad ehtiyoj qondirilgunga qadar iste'molga sarflanib, qolgan qismi jamg'arilishi hech kimga sir emas. Bunda, yaratilgan daromadlar minimal yashash darajasi miqdorida iste'molga sarflanib, daromad va iste'mol tengligi ro'y beradi, ya'ni iste'mol daromadga mutanosib holda o'sib boradi. Bu holatda to'g'ri va egri soliq undirish imkoniyatlari ham teng bo'lib, to'g'ri va egri soliqlar nisbati davlat tomonidan yuritilayotgan soliq siyosatiga (sub'ektiv omilga) bog'liq bo'ladi. Lekin, daromad ehtiyojlardan oshgan sari iste'molga sarflanishi qisqaradi va jamg'arilib boradi. Bunday sharoitda egri soliqlarga ko'ra to'g'ri soliq undirish oson va afzaldir.

To'g'ri va egri soliqlar nisbati, ya'ni ushbu soliq guruhlarini orqali budjetga mablag' to'plash imkoniyati yaratilgan daromadlar va ularning iste'molga sarflanishiga bog'liq ekan. To'g'ri va egri soliqlar nisbatini daromadlar va iste'molga bog'liqligi yuqoridagi chizmada ifodalandi. Lekin, daromadminimal yashash darajasidan oshib borgan sari, iste'mol miqdori pasayish tomon egilib boradi. Ya'ni, daromadlar minimal yashash chegarasidan oshgan sari iste'molga sarflanishdan ko'ra jamg'armaga yo'naltirish o'sib boradi. Binobarin, daromadlar eng zarur ehtiyojlarni qondirishga to'liq sarflansa, to'g'ri va egri soliqqa tortish imkoniyatlari teng bo'lib, daromad oshgan sari to'g'ri soliqqa tortish chegaralari kengayib, egri soliq undirish imkoniyatlari kamayib boradi. Shunga ko'ra, mamlakatni, qolaversa xo'jalik sub'ektini yoki ma'lum bir fuqaroni daromadlilik darajasi o'sib borgan sari umumiy soliqqa tortiladigan daromadlardagi to'g'ri soliqlar bazasi kengayib borishi yuz beradi. Mazkur chizmada, daromadlarni oshib borishi bilan to'g'ri soliqqa tortish chegaralarining kengayishi, daromadlarning iste'molga sarflanishining oshib borishi bilan egri soliqqa tortish chegaralarining kengayishini kuzatish mumkin. Bu tahlillardan ko'rinib turibdiki, bozor iqtisodiyoti rivojlanib, mamlakatning daromadlik darajasi qanchalik yuqori bo'lsa, Ushbu daromadlarga belgilanadigan to'g'ri soliqqa tortish shuncha foydali va samaralidir. Aksariyat

holatlarda, milliy va hududiy xususiyatlar e'tiborga olinib, ko'proq egri soliq undirishga to'g'ri keladi. Binobarin, rejali iqtisodiyotga moslashgan fuqarolarni bozor iqtisodiyoti qonunlari bilan birdaniga to'qnashtirish xavfli bo'lib, bozor ko'nikmalari shakllangunga qadar aholining ijtimoiy muhofazasini ta'minlash va siyosiy-iqtisodiy barqarorlikni saqlash uchun zarur bo'lgan mablag'larni topish maqsadida, undirish oson bo'lgan egri soliqlarga murojaat etish o'rinlidir. Lekin, mamlakat iqtisodiyoti rivojlanib, xo'jalik sub'ektlarining rentabelligi o'sib borgan sari, to'g'ri va egri soliqlar nisbati optimallashtirib borib, tadbirkorlikni rag'batlantiruvchi soliqlar tizimi shakllanadi. O'z navbatida, takror ishlab chiqarishning tezlashishi va kengayishi hisobiga soliqqa tortiladigan daromadlar oshib, ularga mutanosib holda budjetga tushadigan to'g'ri soliqlar salmog'i ham o'sishi kuzatiladi.

Shuning uchun, mamlakatda yaratilgan daromadlar iste'moldan, aholi olgan daromadlar o'z ehtiyojlaridan yuqori bo'lsa, to'g'ri soliqqa tortish afzal, deb hisoblaymiz. Shu sababli, rivojlangan mamlakatlarda to'g'ri soliqqa tortish afzal, rivojlanayotgan mamlakatlarda to'g'ri va egri soliqlar nisbati birmuncha barqaror, islohotlar amalga oshirilayotgan o'tish mamlakatlarida esa egri soliqqa tortishni qo'llash maqsadga muvofiqdir.

Umuman olganda, mamlakat va aholining manfaatlarini uyg'unlashtirgan holda yaratilayotgan daromadlar va ularning iste'molga yo'naltirilishiga bog'liq holda to'g'ri va egri soliqlar nisbatini tashkil etilishi - ushbu soliq guruhlarini nisbatini optimallashtirishga olib kelib, jahonning rivojlangan mamlakatlari kabi iqtisodiyotni rag'batlantiruvchi va tartibga soluvchi soliqlar tizimini vujudga keltiradi. Binobarin, mamlakat iqtisodiyotini yuksaltiradigan va barqaror soliq tushumlarini ta'minlaydigan optimal to'g'ri va egri soliqlar nisbati, takomillashgan soliq tizimi sifatida baholanadi.

3.2. Samarali soliq siyosati natijasida budjet daromadlarini oshirish yo'nalishlari

Jamiyatni demokratlashtirish va yangilash, mamlakatni modernizatsiya va isloh qilish borasidagi choralar samaradorligi mamlakat soliq siyosatida

ham o'zgarishlar bo'lishini taqozo etadi. Soliq, siyosatini takomillashtirish mamlakatda olib borilayotgan islohotlarning chuqurlashuvi, mulkchilik shaklidagi o'zgarishlar, mahsulotlarga baho belgilash, bank tizimi, pul-kredit siyosatidagi islohotlar bilan uzviy bog'liqlikda olib boriladi. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti va hukumati tomonidan mamlakatimizda amalga oshirilayotgan soliq siyosati takomillashtirilishiga joylarda alohida e'tibor qaratilishi kun tartibidagi muhim masalalardan biri bo'lmoqda.

Prezidentimizning «Prinsipial muhim ustuvor vazifalardan biri — soliq siyosatini yanada takomillashtirishdir. ... ustuvor vazifalarning barchasi soliq siyosatini takomillashtirish bilan bevosita bog'liq. Busiz hech qanday vazifani hal etib bo'lmaydi¹⁹.», degan fikrlari ushbu sohaga alohida e'tibor qaratilayotganidan dalolatdir. Zero, iqtisodiyotni modernizatsiyalash jarayonida soliq tizimini takomillashtirish muhim ahamiyat kasb etadi. Soliq siyosatini erkinlashtirish, tadbirkorlikni rivojlantirish, ijtimoiy sohani qo'llab-quvvatlash, soliq yukini kamaytirish, soliq ma'murchiligini takomillashtirish borasida qilinayotgan ishlar o'zining ijobiy samaralarini bermoqda. Natijada, mamlakatimizda soliq yukki yildan-yilga pasayib borishiga erishilmokda.

Soliq siyosatini takomillashtirish haqida gap ketganda eng birinchi navbatda soliq yukini optimallashtirish masalasi yuzaga chiqadi. Bugungi kunda mamlakatimizda soliq yuki darajasi 20%dan kam ko'rsatkichni ko'rsatmoqda. Bu albatta yaxshi ko'rsatkich. Soliq yukini bu kabi pastligi iqtisodiyotimizda tadbirkorlik rivojlanishiga sabab bo'lmoqda. Lekin soliq yukini yana qancha pasaytirish mumkin, agarda u foiz stavkalarini pasaytirish orqali YaIMga hajmiga nisbatan kamayib boraversa, u holda ishlab chiqaruvchilar va jismoniy shaxslarning boqimandaligiga olib kelishi mumkin emasmi degan kabi savollar paydo bo'la boshlaydi. Misol uchun Xitoyda soliq yuki 13%ga tushirilgan bo'lsada aholi barcha qatlamlari farovon hayot kechirayotgan yo'q. Soliq yukining yuqoriligi faqatgina salbiy ma'noda talqil qilmaslik lozim, chunki Shimoliy Yevropa

¹⁹ Karimov.I.A. Bosh maqsadimiz- jamiyatni demokratlashtirish va yangilash, mamlakatni modernizatsiya va isloh qilishdir. Xalq so'zi. 2005 yil 29 yanvar

mamlakatlari 50-60%li soliq yuki bilan raqobatga asoslangan ishlab chiqarishga erishmoqda. Masalan jahonga mashxur Nokia, Ericsson, Elektrolux, Volvo kabi ishlab chiqaruvchilar shular jumlasidandir. Undan ko'ra soliq yuki nisbatan yuqori bo'lsada, ammo uni soliq to'lovchilar o'rtasida tekis taqsimlanishiga erishish nisbatan ma'qulroq hisoblanadi. Shunda birovning birov pulga ko'milib boshqa biri esa bir tiyinga muhtoj bo'lmaydi. Bu masalani hal qilishda Prezidentimiz tomonidan doimiy ravishda takrorlanib kelinayotgan " Islohot islohot uchun emas, inson uchun ,inson manfaatlarini ta'minlash uchun"²⁰ "degan teran ma'noli so'zlarini esdan chiqarmasligimiz zarur.

Soliq siyosatining muvaffaqiyati, ta'sirchanligi, natijaviyligi, ilg'orligi va samaradorligi ko'p jixatdan soliq imtiyozlarini taqdim etish masalasiga borib taqaladi. Soliq imtiyozlari tadbirkorlarga o'z faoliyatini yo'lga tushrib olish, moliyaviy barqarorligini oshirish, ishlab chiqarishni rivojlantirish va boshqa maqsadlarda beriladi. Afsuski bazi holatlarda imtiyozlar iqtisodiyotda boqimandalik kayfiyatiga olib kelmoqda. Ularga quyidagilarni misol qilib ko'rsatishimiz mumkin:

- Soliq imtiyozlariga ega bo'lgan kompaniyalar rivojlanishga bo'lgan intilishni yo'qotadilar va o'zimtiyozlari mavqeini saqlab qolishga harakat qilishadi, imtiyozlar bekor qilinganda esa ular o'z faoliyat yuritishdan to'xtaydilar;

- Imtiyozga ega bo'lmagan korxonalar qanday bo'lmasin uni qo'lga kiritishga harakat qiladilar;

- Soliq imtiyozlari texnik taraqqiyot darajasini sekinlashtiradi ;

- Bir vaqtlar berilgan soliq imtiyozlarini amalda bekor qilish murakkabligi.

Shu sababli soliq bo'yicha imtiyoz berishda soliq va imtiyoz dialektikasini to'g'ri yo'ga qo'yishga e'tibor berish zarur hisoblanadi. Soliqlar bo'yicha imtiyoz berishda kichik korxonalarni dastlabki yillarda soliqlardan ozod qilgandan ko'ra shu yillarda ma'lum bir darajadagi foydaga, yoki ishlab chiqarish natijasiga erishilsa soliq to'lashdan ozod qilish yaxshiroq natija beradi degan fikrdaman.

²⁰ Karimov.I.A. Yangilanish va barqaror taraqqiyot yo'lidan yanada izchil harakat qilish, xalqimiz uchun farovon turmush sharoit yaratish-asosiy vazifamizdir. "Xalq so'zi" gazetasi 13 fevral 2007 yil, 2-5 b

Soliq siyosatida soliqlarning undiruvchanlik darajasini oshrish masalalari ham o'z aksini topmog'i lozim. Hozirgi vaqtda mamlakatimizda ham ushbu muammo mavjuddir. Jahon ilg'or tajribasining ko'rsatishicha quyidagi muammolarning hal etilishi soliqlarning undiriluvchanligini oshrishga xizmat qilishi mumkin:

1. Tadbirkorlik subyektlarini ro'yxatdan o'tkazish bilan bog'liq muammolarni hal etish. Bazi bir tadbirkorlik subyektlari amalda ro'yxatdan o'tgan manzilda mavjud bo'lmasdan, ular faolyatining nazorat qilinishini murakkablashtirmoqda. Bu soliq xisobootlarini o'z vaqtida topshirilmasligi va bazan umuman to'lanmasligiga olib kelmoqda.

2. Kredit muassasasida tadbirkorlik subyektining hisob-kitob schyotini ochish tartibi bilan bog'liq muammolarni hal qilish. Gap bu yerda tadbirkorlik subyektiga tegishli bo'lgan hisob-kitob schyoti soni, uning bir yoki bir necha kredit muassasasida bo'lishi, schyotlarning moliyaviy resurslarni jamg'arishga mo'ljallangan "strategic" va har kunlik operatsiyalarni amalga oshrishni nazarda tutuvchi "taktik" schyotlarga bo'linishi, ularning qanday ko'rinishga (so'mlik, valyuta) ega bo'lishi xususida ketyapti. Kredit muassasasi har yangidan ochilgan schyot to'g'risida soliq inspeksiyasiga xabar berishiga qaramay ularga nisbatan ma'lum cheklovlar qo'yilmasa bu soliq to'lashdan bosh tortish uchun sharoit yaratishi mumkin.

3. Soliqqa tortish faqat litsenzion yig'imlarni olish yoki patent uchun to'lovlarni amalga oshirish orqali sodir etiladigan yuridik va jismoniy shaxslarning faoliyat turlari ro'yxatini aniqlash borasidagi muammolarga barham berish. Bunday fikr bildirilganda mayda chakana savdo, fuqarolarga transport, maishiy xizmat ko'rsatish va hakoza e'tiborga olinadi. Bu sohalar bo'yicha daromadlar va xarajatlarni haqqoniyligini aniqlash ancha murakkab. Shu sababi ularga ham deklaratsiya topshirishni majburuy tusga kiritish zarur.

4. Soliqqa tortish obyektlarining faqat buxgalteriya hisobi qoidalari bo'yicha shakllantirishni qonuniy tarzda ko'zda tutish, soliqqa tortish maqsadlari uchun esa aniq qonuniy aktlar asosida o'zgartirish bilan bog'liq masalarni ijobiy hal etish.

5.Soliq summalarining budjetga o`z vaqtida o`tkazilishiga to`squinlik qilayotgan banklarga nisbatan tez va keskin choralarni ko`rish bilan bog`liq bo`lgan muammolarni yechimini toppish

6.Foydadan olinadigan soliq va boshqa soliqlarning stavkalarini tabaqalashtirish,to`g`ri va egri soliqlar o`rtasidagi nisbatni optimallashtirish hamda xo`jalik yurituvchi subyektlardan maksimal olinishi mumkin bo`lgan foizning darajasini o`rnatish bilan bog`liq bo`lgan muammolarni hal etish.Bunda monopol korxonalarga va milliy ishlab chiqaruvchilarga e`tibor berish zarur.J

7.Jismoniy shaxslarni soliqqa tortishning texnikaviy jihatdan oddiyligini,qulayligini va tushunarligi bilan bog`liq bo`lgan muammolarni oqilona hal etish.

Soliqlarni undiriluvchanligini oshirishning eng maqbul yo`li soliq to`lovchilarning huquqiy ongini oshirish hisoblanadi. Zero, Prezidentimiz I.A.Karimov ta`kidlaganidek, “Shunga erishmog`imiz kerakki ,har bir soliq to`lovchi ,u xoh jismoniy shaxs xoh yuridik shaxs bo`lsin,soliq to`lashdan bo`yin tovlamasdan,daromadlarini yashirmasdan,aksincha o`z ishlab chiqarishini rivojlantirishga va daromadini oshirishga harakat qilsin²¹”.

Amaldagi soliqqa tortish tizimining yana bir muhim muammolaridan biri mulkchilik huquqi asosida soliq to`lovchiga tegishli bo`lgan mulkning bozor bahosini aniqlashdir.Amaliyotda qo`llanilayotgan qonunchilik va me`yoriy hujjatlarga ko`ra yuqorida ta`kidlangan soliqqa tortish obyektlarining bozor bahosini aniqlash mexanizmi belgilanmagan.Shuning uchun ham bu narsa amaliyotda soliq inspektori zimmasiga yuklanganki,u bozor konyukturasini aniqlashi,mulkning bahosi to`g`risidagi barcha xulosalarni to`plashi,ularni tahlil qilishi va soliqqa tortiladigan summani aniqlashi kerak. Bundan tashqari shu mexanizm bo`lmaganligi sababli soliqqa tortish maqsadlari uchun obyektlarni baholovchi organlar tomonidan aholini uy-joy fondini xususiylashtirishga jalb

²¹ Karimov.I.A. Bosh maqsadimiz- jamiyatni demokratlashtirish va yangilash,mamlakatni modernizatsiya va isloh qilishdir.Xalq so`zi.2005 yil 29 yanvar

etish,ko`chmas mulk ikkilamchi bozorini kengaytirishga noqonuniy urinishlarga sabab bo`lmoqda.

Yuqoridagilarni hisobga olgan holda soliqqa tortish obyektlarining real bozor qiymatini aniqlash va shunga mos ravishda soliqlardan yo`qotmalarni qisqartirish maqsadida hamda xorijdagi bu ishlarga tegishli bo`lgan tajribalarni inobatga olgan holda soliq organlari tarkibida soliqqa tortish maqsadlari uchun mulkning bozor bahosini aniqlash bo`yicha mutaxassis-baholovchilar institutini tashkil etish maqsadga muvofiqdir.

O`zbekiston Respublikasi soliq tizimini isloh qilishning muhim yo`nalishlaridan biri uning tashkiliy tuzilishini takomillashtirishdir.Respublikamizda soliq tizimining rivojlanish va takomillashish jarayoni davom etyotgan bo`lishiga qaramay ,uning dastlabki tashkiliy tuzilmasi va soliq organlari ishining tarkib topgan tizimi o`zlarining juda ko`p o`lchamlariga ko`ra tegishli ishning samaradorligini salohiyatini yo`qotgan.

Xozirgi paytda soliq organlarini moderinizatsiya qilish zarurligi quyidagi obyektiv omillar bilan belgilanadi:

- Soliq tizimining mustaqil ravishda rivojlanib borayotganligi;
- Xududiy soliq organlari inspektorlariga to`g`ri keluvchi yuklama hajmining ortib borayotganligi;
- Soliq organlari moliyalashtirish hajmining cheklanganligi.

Xududiy soliq organlari uchun moderinizatsiya qilishning majburiy komponentlari quyidagilar bo`lishi mumkin:

- Tipli tashkiliy tuzilishga o`tish;
- Tipli soliq ma`murchiligi tizimini yaratish;
- Samarali soliq texnologiyalarini joriy etish;
- Informatizatsiya darjasini yaratish;
- Informatsion resurslar xavsizligini ta`minlash;
- Mutaxassislar va soliq to`lovchilarni o`qitish.

Soliq xizmatini modernizatsiya qilishning muhim komponenti mutaxassislar va soliq to'lovchilarni o'qitishdir. Mutaxassislarni o'qitish quyidagi yo'nalishlarda amalga oshirilishi mumkin:

- Soliq inspeksiyasi rahbarlari va mutaxassislarini soliq organlari ishini tashkil qilishning tipli tizimiga o'tishni ta'minlash uchun o'qitish;
- Ma'lumotlarni electron qayta ishlash, yangi tizimni ekspluatatsiya qilish uchun o'qitish.

Soliq to'lovchilar uchun esa o'qitishni tashkil qilish loyiha resurslari cheklanganligi sababli eksperimental va cheklangan xarakterga egadir.

Jumladan, soliq tizimi islohotlarida qo'yilgan ilk qadamlar natijasida axborot texnologiyalari faoliyatining huquqiy asoslari yaratildi. Hozirgi kunda amaldagi soliq qonunchiligi axborot texnologiyalari shakllanishi, ularni samarali boshqarish uchun asos bo'la oladi. Davlat tizimining barcha bo'g'inlari uchun yaxlit budjet-soliq siyosati bilan bog'liq holda axborot texnologiyalarning rivojlanish istiqbollarini belgilash, soliq qonunchiligi asoslarini jahon andozalari talablariga mos takomillashtirishni talab etadi.

Hududlar ijtimoiy-iqtisodiy muammolarini hal etish, ularning iqtisodiy o'sishini ta'minlashda axborot texnologiyalarining ishtiroki tabiiydir. Hududiy iqtisodiyot va axborot texnologiyalari taraqqiyoti muammolarini hal etish axborot texnologiyalari mustaqilligiga hamda imkoniyatlarining oshib borishiga omil bo'ladi. Soliq amaliyotida axborot texnologiyalari tizim bazalari barqarorligini ta'minlash, ularning istiqbollarini taxminlashtirish jarayonida har qaysi manbaning alohida roliga e'tibor berish, axborot texnologiyalarini tartibga solish davlat siyosatida muhim jihat sanaladi. Axborot texnologiyalari imkoniyatlarini taxminlashtirish, soliq tizimida axborot texnologiyasi imkoniyatlaridan samarali foydalanish xarajat vakolatlarini taqsimlash tizimida maqsadlilik, manzillilik, adolatlilik tamoyillariga rioya qilinishini ta'minlaydi.

Bunda Prezidentimiz Islom Karimovning 2012-yil 21-martda qabul qilingan «Zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini yanada joriy etish va rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi hamda 2012-yil 30-oktyabrda qabul

qilingan «O‘zbekiston Respublikasi davlat soliq xizmati idoralari axborot-kommunikatsiya tizimi faoliyati samaradorligini yanada oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida»gi qarorlari muhim dasturilamal bo‘ladi.

Soliq tizimida axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini joriy etish va rivojlantirish bo‘yicha Axborot-tahlil bosh boshqarmasi tarkibida Texnik boshqarma va yangi texnologiyalar ilmiy-axborot markazi tashkil etilgan. Ular yuqori malakali kadrlar bilan ta‘minlangan. Dasturiy mahsulotlar va interaktiv xizmatlar bo‘yicha reglament tasdiqlangan bo‘lib, ushbu xizmatlarni ko‘rsatishni tashkillashtirish bo‘yicha mas‘ul tuzilma va xodimlar biriktirilgan, ularning javobgarligi ham belgilangan.

Qo‘mitaning markaziy apparati hamda tizimdagi barcha hududiy soliq organlari lokal va korporativ tarmoqqa hamda internet, elektron hujjat aylanishi tizimiga ulangan.

Bunday imkoniyatlar davlat soliq xizmati organlarining o‘zaro aloqalari samaradorligini sezilarli darajada oshirish, ma‘lumotlarni yig‘ish, qayta ishlash va tahlil qilish jarayonlarini avtomatlashtirishga sharoit yaratdi. Eng muhimi, bu vaqt va moddiy resurslarni tejash bilan birga, soliq sohasida qabul qilinayotgan normativ-huquqiy hujjatlar, qarorlar ijrosi samaradorligini oshirish, soliq siyosatini yanada liberallashtirishga yo‘l ochmoqda.

Shu o‘rinda aytib o‘tish kerakki, Davlat soliq qo‘mitasi axborot bazasi yagona interaktiv davlat xizmatlari portaliga ulangani natijasida interaktiv xizmat ko‘rsatish tezligi va sifati yanada oshdi.

Shuni aytib o‘tish kerakki, yaratilgan interaktiv xizmatlarning 12 tasi elektron shakldagi ma‘lumotlarni to‘liq ayirboshlashni amalga oshirsa, 13 tasi ikki tomonlama axborot ayirboshlashni, 8 tasi esa bir tomonlama o‘zaro hamkorlik shaklida taqdim etiladi. Yangi xizmatlarni joriy etish ustida ham muntazam ish olib borilmoqda.

2013 yilda «Yakka tartibdagi tadbirkorlardan hisobotlarni elektron shaklda qabul qilish va qayta ishlash», «Soliq qarzi mavjud emasligi to‘g‘risida elektron ariza orqali ma‘lumotnomalar berish» va «O‘z biznesingni yarat» kabi interaktiv

xizmatlar joriy etildi. Bu xizmatlardan aholi va tadbirkorlar bugungi kunda keng foydalanayotgani kuzatilmoqda. O'tgan yil yakuniga ko'ra soliq to'lovchilarning 91 foizi soliq hisobotlarini elektron ko'rinishda taqdim etgan bo'lsa, joriy yilning birinchi choragi yakuni bo'yicha bu ko'rsatkich 97 foizga etdi.

Qo'mita tomonidan ko'rsatilayotgan interaktiv xizmatlar natijasida qog'oz, transport va pochta xarajatlari kamayishi hisobiga soliq to'lovchilarning 2013-yil davomida 12,9 milliard so'm, 2014-yil boshidan buyon esa 4,9 milliard so'm mablag'i tejaldi. Shu jumladan, o'tgan yilda 248,7 tonna, joriy yil boshidan beri 104,7 tonna qog'oz iqtisod qilindi.

Kelajakda axborot texnologiyalarining soliq tizimidagi o'rni ortib boradi va u soliq boshqaruvining sezilarli darajada rivojlanishini ta'minlaydi.

III bob bo'yicha xulosa

O'zbekistonda budget tizimini isloh qilish budgetni tuzishda ishtirok etuvchi xodimlar malakasiga qo'yadigan talablarni sezilarli darajada kuchaytirishni nazarda tutadi. Bu davlat organlari faoliyatining maqbul natijalarini to'g'ri belgilash, natijalarga erishish uchun dasturlarni ishlab chiqish, muqobil dasturlarni tahlil qilish va taqqoslash, ularning unumdorligini kuzatib borish zaruriyati bilan belgilanadi. Islohot natijasida axborot bilan ta'minlashga, ma'lumotlar sifatiga va jarayonlarni tashkil etishga qo'yiladigan talablar ham ortadi. Islohot infratuzilmani sezilarli darajada o'zgartirishni, budget tarmog'ini restrukturizatsiya qilishni nazarda tutadi. Islohotni amalga oshirish aholining budget siyosatiga va budget tarkibiga yanada faolroq ta'sir ko'rsatishga tayyorlik darajasini kuchaytirishi mumkin. Islohot jarayonida muvofiqlashtirish tartib-taomillariga nisbatan talabchanlik ortadi. Bunda muvofiqlashtirish tartib-taomillarida sifat o'zgarishlari yasalishi, xususan xarajatlarning moddalarigina emas, pirovard natija ham muhokama qilinishi lozim.

Yuqoridagilarni hisobga olgan holda soliqqa tortish obyektlarining real bozor qiymatini aniqlash va shunga mos ravishda soliqlardan yo'qotmalarni

qisqartirish maqsadida hamda xorijdagi bu ishlarga tegishli bo'lgan tajribalarni inobatga olgan holda soliq organlari tarkibida soliqqa tortish maqsadlari uchun mulkning bozor bahosini aniqlash bo'yicha mutaxassis-baholovchilar institutini tashkil etish maqsadga muvofiqdir.

Davlat budjeti daromadlarini shakllantirishda soliqlarning budjet daromadlarining asosiy manbai sifatidagi mohiyatini ochib berishga bag'ishlangan nazariy qarashlarni tahlil qilish shuni ko'rsatadiki:

Birinchidan, soliqlar davlat funktsiyalarini bajarishning asosiy va birlamchi manbai hisoblanadi;

Ikkinchidan, soliqlar milliy daromadni qayta taqsimlashdagi roli bevosita davlatning iqtisodiyotga aralashuvi darajasi bilan belgilanadi;

Uchinchidan, soliqlardan budjetning iqtisodiy mazmundagi xarajatini moliyalashtirishda foydalanish masalasiga alohida e'tibor berish amaliy ahamiyat kasb etadi, chunki rivojlanayotgan davlatlarda iqtisodiyotni tarkibiy jihatdan qayta qurish davlatning iqtisodiyotda faol moliyaviy aralashuvini zarur qilib qo'yadi;

To'rtinchidan, soliqqa tortish tamoyillarini buzulishiga yo'l qo'ymaslik soliq tushumlarining barqarorligiga hal qiluvchi ta'sir ko'rsatadi;

Beshinchidan, Respublikamiz iqtisodiyotining investitsion resurslarga bo'lgan yuqori darajadagi talabini qondirish maqsadida soliqlarning jamg'armalarga ta'sirini ilmiy jihatdan o'rganish nazariy va amaliy ahamiyatga egadir.

XULOSA

Bitiruv malakaviy ishning xulosa qismida yuqorida amalga oshirilgan tahlil natijalariga asoslangan holda davlat budjeti solikli daromadlarining shakllanishini samarali tashkil qilish maqsadida chiqarilgan asosiy xulosalar va ishlab chiqilgan tavsiyalarni, qisqacha tarzda, aks ettirishga harakat qilamiz. Ularning eng asosiylari quyidagilardan iborat:

Soliqlar tizimidagi soliqlarni mohiyatiga, sub'ektiga, ob'ektiga, iqtisodiy xarakteriga, qanday budjetga undirilishiga va shu kabilarga qarab turli tartibda guruxlash mumkin. Bundan asosiy maqsad soliqlarning mohiyatini to'laroq anglash va ularning amal qilish mezanizmini ob'ektiv tahlil etishdan iboratdir.

Respublikamizda bozor munosabatlarini erkinlashtirish jarayonida tashkil etilgan to'g'ri soliqlar o'zining funktsiyalariga muvofiq holda iqtisodiyotni tartibga solish, uning rivojlanishini rag'batlantirish, fuqarolarning erkin farovon hayot kechirishini ta'minlash hamda demokratik davlatdan fuqarolik jamiyati sari yo'naltirish bilan bog'liq bir qancha muxim vazifalarni ham bajarishi lozim.

Har qanday soliqlar singari to'g'ri soliqlar ham jamiyatning iqtisodiy taraqqiyotga ham bevosita ham bilvosita ta'sir etib boradi. To'g'ri soliqlarning soliq to'lovchilar va ular orqali milliy iqtisodiyotga bilvosita ta'sir etish holatlari ham mavjud bulib, ular jumlasiga milliy iqtisodiyotga xorijiy investitsiyasining jalb etilishini va ichki ishlab chiqaruvchilar tomonidan reinvestitsiyaning amalga oshirishini rag'batlantirish yoki tartiblash; soliq to'lovchilar tomonidan ishlab chiqarilayotgan mahsulot (xizmat, ish)larning tannarxiga ta'sir etish ya'ni, me'yordan ortiqcha xarajatlarni qaytadan soliq bazasiga qushish, soliq mahsulot tannarxiga kiritilgan xarajatlarning ayrim turlarini jami daromaddan chegirish orqali soliq mamlakat miqyosidagi ayrim xujalik yurituvchi sub'ektlarning faoliyati rag'batlantiriladi va zarur hollarda tartiblanadi.

To'g'ri soliqlarning iqtisodiy rivojlanishga bevosita ta'siri asosan soliq stavkalarini o'zgartirish, ya'ni ularni kamaytirish yoki iqtisodiy holatdan kelib chiqib ko'paytirish; to'g'ri soliqlarning ob'ekti hajmiga ta'sir etish orqali soliqqa

tortiladigan ob'ektlar soni yoki hajmini oshirish yoki kamaytirish; to'g'ri soliqlar buyicha soliq imtiyozlarini belgilash asoslari(mezonlari)ni murakkablashtirish yoki soddalashtirish, soliq imtiyozlari sonini oshirish yoki kamaytirish; bir xil ob'ektga ega bo'lgan soliq turlarini unifikatsiyalash hamda soliqqa tortish uslublarini soddalashtirishlar orqali yuzaga chiqib qayd etilganlar soliq to'lovchilar faoliyatiga qolaversa soliq tushumlari hajmiga bevosita ijobiy yoki salbiy ta'sir etadi.

Bozor sub'ektlari faoliyatini tartibga solishga qulaylilik O'zbekistondagi iqtisodiyotni tartibga solish siyosatining o'zgarish an'analaridan uning asosan to'rt yo'nalishida olib borilayotganini kuzatish mumkin bo'ldi: ustivor iqtisodiy faoliyat turlarini rivojlantirishga qaratilgan soliqli tartibga solish; iqtisodiyotning ustivor tarmoqlarini va soxalarini rivojlangirishga qaratilgan soliqli tartibga solish; ijtimoiy ahamiyatga moliy soliqli tartibga solish; jismoniy va yuridik shaxslar daromadlarini soliqli tartibga solish.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

I.O'zbekiston Respublikasi qonunlari

1. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. – Toshkent: O'zbekiston, 2014. - 40 b.
2. O'zbekiston Respublikasi Soliq Kodeksi: Rasmiy nashr-O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi - T.: “Adolat”, 2008 y. -692 B
3. O'zbekiston Respublikasining Budget kodeksi // O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami, 2013-yil., 52-I-son.
4. O'zbekiston Respublikasining “Mahalliy davlat hokimiyati idoralari to'g'risida”gi Qonuni // №279-II, 2003-yil 2-sentabrda qabul qilingan.

II. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining farmonlari va qarorlari

5. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2007-yil 28-fevraldagi “Davlat budgetining G'azna ijrosi tizimini yanada rivojlantirish chora tadbirlari to'g'risida”gi 594-sonli qarori.
6. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2010-yil 8-yanvardagi “Respublika soliq organlari tizimini yanada modernizatsiya qilish chora-tadbirlari to'g'risida”gi PQ-1257 sonli Qarori.
7. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2010-yil 24-dekabrda “O'zbekiston Respublikasining 2011-yilgi asosiy makroiqtisodiy ko'rsatkichlar prognozi va Davlat budjeti parametrlari to'g'risida”gi 1449-sonli qarori.
8. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2011-yil 30-dekabrda “O'zbekiston Respublikasining 2012-yilgi asosiy makroiqtisodiy ko'rsatkichlar prognozi va Davlat budjeti parametrlari to'g'risida”gi 1675-sonli qarori.
9. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2011-yil 7-fevraldagi “Davlat xaridlari tizimini maqbullashtirish va ularga kichik biznes subyektlarini jalb etishni kengaytirish to'g'risida”gi 1475-son farmoni.

10. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2012-yil 25-dekabrdagi "O'zbekiston Respublikasining 2013-yilgi asosiy makroiqtisodiy ko'rsatkichlar prognozi va Davlat budjeti parametrlari to'g'risida"gi 1887-sonli qarori.
11. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2013-yil 25-dekabrdagi "O'zbekiston Respublikasining 2014-yilgi asosiy makroiqtisodiy ko'rsatkichlar prognozi va Davlat budjeti parametrlari to'g'risida"gi 2099-sonli qarori.
12. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2014-yil 4-dekabrdagi "O'zbekiston Respublikasining 2015-yilgi asosiy makroiqtisodiy ko'rsatkichlar prognozi va Davlat budjeti parametrlari to'g'risida"gi 2270-sonli qarori.

III. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarorlari

13. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1999-yil 11-fevraldagi "Budget intizomga rioya qilinishi ustidan nazoratni kuchaytirish chora tadbirlari to'g'risida"gi 66-sonli qarori.
14. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2007-yil 19-iyuldagi 148-sonli qarori bilan Vazirlar Mahkamasining "Budget tashkilotlarini mablag' bilan ta'minlash tartibini takomillashtirish to'g'risida" 1999-yil 3 sentyabrdagi 414-son qarori
15. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2002-yil 26-martdagi "Davlat moliyasini boshqarishni isloh qilish loyihasini joriy qilish va tayyorlash choralari to'g'risida"gi Qarori

IV. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining asarlari

16. Karimov I.A. Bizning bosh maqsadimiz – jamiyatni demokratlashtirish va yangilash, mamlakatni modernizatsiya va isloh etishdir.- T.: O'zbekiston,2005. -7-b.
17. Karimov I.A. O'zbekistonning 16 yillik mustaqil taraqqiyot yo'li. - Toshkent.: "O'zbekiston" NMIU, 2007. -B. 48.

18. Karimov I.A. Inson manfaatlari ustuvorligini ta'minlash-barcha islohot va o'zgarishlarimizning bosh maqsadidir. - Toshkent: "O'zbekiston" NMIU, 2008. - B. 64.
19. Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat - engilmas kuch. -T.: «Ma'naviyat», 2008. -B. 176.
20. Karimov I.A. Mamlakatimizni modernizatsiya qilish va yangilashni izchil davom ettirish - davr talabi. "O'zbekiston" NMIU, 2009.
21. Karimov I.A. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari / - T.: "O'zbekiston" NMIU, 2009. -B. 56.
22. Karimov I.A. Asosiy vazifamiz – Vatanimiz taraqqiyoti va xalqimiz farovonligini yanada yuksaltirishdir. – T.: "O'zbekiston" NMIU, 2010. -80 b.
23. Karimov I.A. Demokratik islohotlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini shakllantirish – mamlakatimiz taraqqiyotining asosiy mezonidir – T.: O'zbekiston. 2011. –360 b.
24. Karimov I.A. Barcha reja va dasturlarimiz Vatanimiz taraqqiyotini yuksaltirish, xalqimiz farovonligini oshirishga xizmat qiladi. — T.: O'zbekiston, 2011. —486 b.
25. Karimov I.A. Mamlakatimizda demokratik islohotlarmi yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish kontseptsiyasi.— T.: O'zbekiston, 2011. -566 b.
26. Karimov. I.A. Bosh maqsadimiz – keng ko'lamli islohotlar va modernizatsiya yo'lini qat'iyat bilan davom ettirish T.: "O'zbekiston", 2013-y. 64-
27. Karimov I.A.. 2014 yil yuqori o'sish sur'atlari bilan rivojlanish, barcha mavjud imkoniyatlarni safarbar etish, o'zini oqlagan islohotlar strategiyasini izchil davom ettirish yili bo'ladi. – Toshkent, 2014. – 64 b.
28. Karimov I.A. 2015 yilda iqtisodiyotimizda tub tarkibiy o'zgarishlarni amalga oshirish, modernizatsiya va diversifikatsiya jarayonlarini izchil davom ettirish hisobidan xususiy mulk va xususiy tadbirkorlikka keng yo'l ochib berish-ustivor vazifamizdir. Toshkent-"O'zbekiston"-2015-y. 69-bet.

V. Darsliklar, o'quv qo'llanmalar, monografiyalar

29. Azizova I.A. Natijaga yo'naltirilgan budjetlashtirish: o'quv qo'llanma. 2010. T.,infoCOM.uz, -152 b.
30. Burxanov U. Davlat xaridi. O'quv qo'llanma–T.: infoCOM.UZ MChJ, 2010. - 160 b.
31. Финансы. /Под ред. Л.А. Дробозиной –М.: ЮНИТИ, 2010. -350 с.
32. Ibragimov A.K., Sugirbayev B.B. Budjet nazorati va auditi: o'quv qo'llanma –T.: infoCOM.UZ , 2010. -192 b.
33. Malikov T., Haydarov N., “Budjet: tizimi, tuzilmasi, jarayoni” O'quv qo'llanma, Toshkent “IQTISOD-MOLIYA”, 2008 y, - 84 b.
34. Malikov T., Haydarov N., “Budjet daromadlari va xarajatlari” O'quv qo'llanma, Toshkent: “IQTISOD-MOLIYA”, 2007-y, - 245 b.
35. Malikov T. Haydarov N. “Moliya: umumdavlat moliyasi” O'quv qo'llanma, Toshkent, “IQTISOD-MOLIYA”, 2009 y, - 556 b.
36. Malikov T.S., Jalilov P.T. Budjet-soliq siyosati. Darslik – T.: Akadem nashr, 2011. – 472 b.
37. Qosimova G. G'aznachilik faoliyatini tashkil etish. O'quv qo'llanma. - T.: Iqtisod-moliya. 2005. -312 b
38. Qosimova G.A. Mahalliy budjetlarni tuzish va ijrosini ta'minlash.O'quv qo'llanma. – T.: Fan va texnologiyalar, 2007. -396 b.
39. Qosimova G.A. Davlat budjeti ijrosining g'aznachilik tizimi. O'quv qo'llanma. – T.: Iqtisod-moliya, 2008. -372 bet.
40. Qosimova G.A. G'aznachilik: o'quv qo'llanma: o'quv qo'llanma.- T.:Iqtisod-Moliya,2013-y. -448 b.
41. Srojiddinova Z.X. O'zbekiston Respublikasi budjet tizimi: Darslik., – Toshkent, 2010. – 500 b.
42. Vahobov A., Malikov T. Moliya: umumnazariy masalalar. O'quv qo'llanma. – T.: “IQTISOD-MOLIYA”. 2008. - 316 b.

43. Vahobov D., Rajabov Sh. Moliya. O'quv qo'llanma. –T.: “IQTISOD-MOLIYA”, 2009-y. -198 b.
44. Vahobov. A.V, Malikov. T.S: Moliya. Darslik. T: “Noshir” Toshkent 2011-y. -711 b.

VI. Ilmiy jurnallardagi maqolalar va tezislar

45. Ahmadjonov Sh., Allakuliev A. O'zbekistonda natijaviylikka budjetlashtirish masalalari va xorij tajribasi. // “Moliya”. 2012. –№3. –5-11 b
46. Eshnazarov T.SH. Davlat moliyasi tizimini takomillashtirish va uni rivojlantirish omillari. // “Iqtisod va Moliya”. 2012.-№.12.-B.51-56.
47. Ismailova N. Davlat budjeti samaradorligini oshirishda budjet nazoratining ahamiyati.// “Moliya”. 2013. –№6.-5-8 b
48. Mamadjonov I, Haydarov M, Ergashev A. O'zbekiston Respublikasi Budjet kodeksining qabul qilinishi va qonunchilikning takomillashuvi. // “Iqtisod va Moliya”. 2014.-№.1.-B.2-11.
49. Temirov M.X. Davlat moliyasi: Yangi texnologiyalar va ularni takomillashtirish. // “Iqtisod va Moliya”. 2013.-№.6.-B.19-22.
50. Xaydarov M.T. Natijadorlikka yo'naltirilganlik-O'zbekistonda budjet islohotlarining yangi bosqichi.// “Iqtisod va moliya”. 2014.-№.3.-B. 2-8

VII. Davriy nashrlar, statistik to'plamlar

51. “Bozor, pul va kredit”. 2010-2013 yillardagi sonlari
52. “Moliya” ilmiy jurnali. 2010-2013 yillardagi sonlari
53. “Soliq va bojxona xabarleri” moliyaviy-iqtisodiy gazeta.
54. O'zbekiston iqtisodiyoti. Tahliliy sharh. 2010-13 yillar.
55. O'zbekiston statistik axborotnomasi. - Toshkent, 2010 – 2013 yillar.

VIII. Internet saytlari

56. <http://www.gov.uz>-O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi rasmiy sayti

57. <http://www.soliq.uz>-O'zbekiston Respublikasi Davlat soliq qo'mitasi rasmiy sayti
58. <http://www.lex.uz> (O'zbekiston Respublikasi Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi)
59. <http://www.jstor.org> (xorijiy kitoblar va xorijiy nashrlarning to'liq matnli ilmiy maqolalarning ma'lumotlar bazasi)
60. <http://www.press-service.uz>-O'zbekiston Respublikasi Prezidenti axborot markazi sayti
61. <http://www.stat.uz> (O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi rasmiy sayti)
62. <http://www.mf.uz> (O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi Rasmiy sayti)